

*lucida*  
*intervalla*

Časopis za klasične nauke  
A Journal of Classical Studies

45 (2016)

Filozofski fakultet  
Beograd

*lucida intervalla* – Časopis za klasične nauke / A Journal of Classical Studies  
Periodično izdanje Filozofskog fakulteta u Beogradu  
ISSN 1450-6645  
Izlazi jednom godišnje

*Uredništvo*

Aleksandar Loma (Beograd), Boris Pendelj (Beograd), Vojin Nedeljković,  
gl. i odg. urednik (Beograd), Daniel Marković (Cincinnati), Dejan Matić  
(Leiden), Sandra Šćepanović, sekretar uredništva (Beograd), Dragana  
Dimitrijević (Beograd)

*Adresa*

Čika-Ljubina 18–20, 11000 Beograd, Srbija  
telefon +381112639628  
e-mail [lucida.intervalla@f.bg.ac.rs](mailto:lucida.intervalla@f.bg.ac.rs)  
[www.f.bg.ac.rs/lucidaintervalla](http://www.f.bg.ac.rs/lucidaintervalla)

*Žiro-račun*

840-1614666-19, s pozivom na broj 0302

Na osnovu mišljenja Ministarstva nauke (413-00-1080/2002-01)  
ova publikacija oslobođena je plaćanja opšteg poreza na promet,  
shodno čl. 11 st. 7 Zakona o porezu na promet.

Александар Миленковић  
 Филозофски факултет, Београд  
 ajemfajn@gmail.com

## Употребе и значења термина χρῶρος у хомерским еповима

*Апстракт:* Овај чланак има за циљ да укаже на разноврсну употребу и нејасна значења термина χρῶρος у *Илијади* и *Одисеји*. Пошто издвоји и групише све примере овог термина, аутор износи анализу проблематичних места и нуди решења за непрецизна значења, у зависности од контекста и других семантичких околности.

*Кључне речи:* Хомер, боје, контекст, Вилијам Гледстон, лексичка семантика.

У делима грчке књижевности, а посебно код Хомера, већ на први поглед можемо уочити једну прилично упрошћену палету боја у описима ондашњег света. Из перспективе модерног читаоца, античка употреба термина за боје показује велико неслагање са данашњом употребом тих термина. Ако бисмо усмерили пажњу на боје у античкој књижевности, схватили бисмо да су термини који се користе врло сведени и да су углавном изведени из техничке терминологије (златан, бронзан, сребрн, итд.). Остали термини за боје показују један много шири спектар семантичких примена, те постаје веома тешко пронаћи примарна, као и прецизна значења ових термина, како у контексту, тако и уопште.

Наука почиње да претреса питања античке перцепције боја тек у XIX веку, а први који је приметио да грчка палета боја обилује нејасноћама био је британски премијер и класични филолог Вилијам Гледстон. Запажања о употреби термина за боје изнео је у једном поглављу свог класичног тротомног дела издатог 1858. под насловом *Studies on Homer and the Homeric Age*. Иако врло прецизни и смислени, његови сувише радикални закључци изазвали су бројне критике и неслагања још међу савременицима. Наиме, након издва-

јања основних термина за боје у *Илијади* и *Одисеји*, њихове контекстуалне анализе и сасвим анахроног упоређивања са терминима за боје у енглеском језику, Гледстон је закључио да је Хомер био не само слеп, већ првенствено слеп за боје, и да су стари Грци, штавише, колективно били далтонисти.<sup>1</sup> У време кад на сцену ступа Дарвинова теорија о еволуцији, било је привлачно замислити и да се људско око од периода хомерских епова развијало и прилагођавало, и да су људи много касније добили способност да виде све оне боје које ми данас перципирамо и којима смо дали засебне називе.<sup>2</sup>

Гледстон је груписао резултате своје анализе лексике за боје и распоредио их у пет тачака. Његова запажања односе се на следеће одлике хомерског језика: 1) сиромашна лексика за боје, 2) употреба једног термина за одређивање не само различитих нијанси, већ и различитих боја уопште, 3) описивање истог предмета различитим епитетима који се међусобно искључују, 4) доминантна употреба црне и беле боје, и 5) слаба употреба термина за боје тамо где бисмо их највише очекивали.

Предмет овог чланка биће управо један од тих термина чију бисмо заступљеност очекивали чешће у описима хомерског света. Наиме, у редовима који следе позабавићу се детаљнијом анализом разноврсне употребе термина  $\chi\lambda\omega\rho\acute{o}\varsigma$ , као и контекстима у којима се овај придев јавља, са циљем да што прецизније утврдим у којим се типичним изразима среће и које је све специфичне семантичке нијансе могао имати у *Илијади* и *Одисеји*.

Термин  $\chi\lambda\omega\rho\acute{o}\varsigma$  се данас среће углавном у техничким изразима (хлор, хлорофил, хлороформ, итд.), а основно значење на које указује јесте зелена боја. У модерном грчком придев  $\chi\lambda\omega\rho\acute{o}\varsigma$  има

<sup>1</sup> Deutscher (2010), 30: »To phrase it somewhat anachronistically, he argued that Homer and his contemporaries perceived the world in something closer to black and white than to full Technicolor.«

<sup>2</sup> Gladstone (1858), 495: »And even so Homer, though his organ was little trained in the discrimination of colours ... but rather we are to learn that the perceptions so easy and familiar to us are the results of a slow traditionary growth in knowledge and in the training of the human organ, which commenced long before we took our place in the succession of mankind.«

значење »сиров, свеж« и користи се да опише тек изникле биљке или млад сир. Што се тиче најранијих забележених књижевних употреба овог придева, стандардни речник античког грчког (LSJ) наводи неколико његових значења, чија разноликост код модерних читалаца изазива бројне нејасноће. Као примарно значење даје се његова хроматска вредност и преводи се као »зеленкасто-жут, бледо зелен« (»greenish-yellow, pale green«) или једноставно »жут« где се наводе примери у којима χλωρός стоји уз мед, песак и жуманце. Као секундарно значење стоји »блед« (»generally, pale, pallid«), када служи за опис људског изгледа најчешће под дејством страха. У лекарским се списима јавља опет у значењу »жућкаст«, посебно кад се користи у опису изгледа очију услед каквог обољења. Тек се на трећем месту налази пренесено значење, одвојено од хроматске ознаке, и значи »свеж« (»without regard to colour, green, i.e. fresh, opp. dry«).<sup>3</sup>

У покушају да прецизирамо примарно значење нашег придева, неопходно је заћи дубље у његово порекло. За ову прилику послужио сам се трима значајним именима грчке етимологије – етимолошким речником грчког језика Пјера Шантрена<sup>4</sup>, Роберта Бејкеса<sup>5</sup> и Хјалмара Фриска<sup>6</sup>. Кад су у питању значења која покрива овај придев, сва три речника се прилично слажу, те имамо следећа тумачења: Шантрен каже да овај термин означава нешто што је зелено или светло жуто (»se dit d'un vert ou d'un jaune clair«), а затим даје преглед његових употреба (»les moissons non mûres, le miel, ces qui sont malades, ou ont peur, et par hypallage la peur elle-même, par référence a la vigueur d'une végétation jeune, peut qualifier tout ce qui est frais et récent: bois, fromage, larme, sang, etc.«). Бејкес и Фриск су потпуно сагласни у преводу нашег термина (»bright green, pale green, green-yellow, yellowish, pale, fresh, lively; односно hellgrün, blaßgrün, grüngelb, gelblich, blaß, frisch, lebendig«). Шантрен још примећује да је термин χλωρός у хомерским еповима првенствено пове-

<sup>3</sup> LSJ, s.v. χλωρός.

<sup>4</sup> Chantraine (1968).

<sup>5</sup> Beekes (2010).

<sup>6</sup> Frisk (1954–1972).

зан са течностима, док је значење које указује на хроматску вредност овде секундарно, о чему ће више речи бити у даљем излагању.

Сва три речника се слажу да је термин  $\chi\lambda\omega\rho\acute{o}\varsigma$  уско повезан са речју  $\chi\lambda\acute{o}\eta$  која означава младо биље, траву (*LSJ*: »the first green shoot of plants in spring; young verdure of trees, foliage; juice of green shoots; vegetables, herbs, greens«). Корен \* $\acute{g}^h\text{el-}$  типичан је корен из ког се у многим ИЕ језицима изводе термини за вегетацију, па тако у латванском језику налазимо примере *želti* (никнути), *žalias* (зелен), *žolē* (трава), у руском *зеленый* (зелен), у латинском *olus*, *-eris* < *holus* (поврће), у српском *зелен*, *зеље*, итд. Термин  $\chi\lambda\omega\rho\acute{o}\varsigma$  изведен је из нулте базе овог корена \* $\acute{g}^h\text{lh}_3\text{-r}^{\acute{o}}$ .

У хомерским еповима термин  $\chi\lambda\omega\rho\acute{o}\varsigma$  се појављује укупно осамнаест пута, и то шест пута у *Илијади* а дупло више у *Одисеји*. Сагледаћемо контексте у којима се ови примери јављају, након чега ћу изнети анализу датих места. Ради боље прегледности појединачних употреба, ова места су груписана типски, а почећу од групе са највише примера.

На чак једанаест места термин  $\chi\lambda\omega\rho\acute{o}\varsigma$  се јавља или уз именицу страх, или у опису лица преплашеног. У *Илијади*, пред крај VII певања, када се обе војске госте у својим таборима, а Зевс разбацује громове по небу, јунаке обузима зебња описана на следећи начин:  $\tau\acute{o}\upsilon\varsigma\ \delta\grave{\epsilon}\ \chi\lambda\omega\rho\acute{o}\nu\ \delta\acute{\epsilon}\acute{o}\varsigma\ \eta\rho\acute{\epsilon}\iota$  (*Il.* VII 479). Идентичан склоп налазимо у сцени борбе између Менелаја и Хектора. Песник се овде послужио сликовитим поређењем Менелаја са лавом, који је толико крволочан и opak да му се ниједан пас или пастир не смеју примаћи »јер бледа их везује зебња«<sup>7</sup>:  $\mu\acute{\alpha}\lambda\alpha\ \gamma\acute{\alpha}\rho\ \chi\lambda\omega\rho\acute{o}\nu\ \delta\acute{\epsilon}\acute{o}\varsigma\ \acute{\alpha}\iota\rho\acute{\epsilon}\iota$  (*Il.* XVII 67). Кроз *Одисеју* се уочава шест оваквих склопова. У XI певању Одисеј на улазу у Хад приноси жртву која узбуди душе мртвих, те оне почну да му се приближавају, а њега од те сцене обузме ужасан страх:  $\acute{\epsilon}\mu\grave{\epsilon}\ \delta\grave{\epsilon}\ \chi\lambda\omega\rho\acute{o}\nu\ \delta\acute{\epsilon}\acute{o}\varsigma\ \eta\rho\acute{\epsilon}\iota$  (*Od.* XI 43). Идентична формула биће употребљена на крају истог певања, где Одисеју, док напушта Подземље, душе поново натерају страх у кости (*Od.* XI 633). У опису Харибде и

<sup>7</sup>Ђурић, 1977. Остали преводи су моји, где не буде другачије назначено.

њене моћи, Одисејеву дружину обузима страшна језа, поново исказана истом синтагмом као и у претходном примеру (*Od.* XII 243). У XXII певању, Одисеј се обраћа Пенелопиним просцима и наговештава њихову судбину, а од његових претњи њих обузима страх: πάντας ὑπὸ χλωρόν δέος εἶλε (*Od.* XXII 42.). Идентичан израз налазимо у VIII певању *Илијаде*, кад се Зевс умеша у битку, мерећи судбине Ахејаца и Тројанаца и шаљући Керу на обе стране, па кад баци муњу на ахејску војску, њих обузме страх описан придевом χλωρός (*Il.* VIII 77). У последњем певању *Одисеје* Итачане обузима језа када им Медонт саопшти да је Одисеј све време имао помоћ богова док се борио против просаца у свом двору (*Od.* XXIV 450), а нешто ниже у истом певању јавља се исти опис страха који обузме борце пошто им се укаже Атина с намером да прекине борбу (*Od.* XXIV 533). У *Илијади* се срећемо са два примера истог значења, али другачије формулације, где је придевом χλωρός описан изглед (вероватно лице). Овакву употребу термина χλωρός видимо на примеру Долона, који се ушуња у ахејски табор, али га Одисеј и Диомед открију, те га приморају да им ода тајне из тројанског табора, због чега он *пребледи* од страха: χλωρός ὑπαὶ δείους (*Il.* X 376). Други такав пример видимо у XV певању, у опису преплашених Тројанаца кад Ахејци стану да их потискују: χλωροὶ ὑπαὶ δείους πεφοβημένοι (*Il.* XV 4).

Укупно три употребе термина χλωρός везују се за вегетацију, и све три се налазе у *Одисеји*. У IX певању, да би се извукао из Полифемове пећине, Одисеј смисли да га нападне једним огромним маслиновим колцем, за који се, како видимо, каже да га је киклоп одсекао с намером да га носи са собом кад се осуши:

Κύκλωπος γὰρ ἔκειτο μέγα ῥόπαλον παρὰ σηκῶ,  
χλωρόν ἐλαϊνεον... (*Od.* IX, 319-320.)

*Киклопов велики колац од младог дрвета  
маслине крај пања је лежао...*

А кад је Киклопа вино коначно опило, Одисеј је спровео у дело своју замисао и напао га коцем који је захватила ватра, премда је био χλωρός:

Ἄλλ' ὅτε δὴ τάχ' ὁ μοχλὸς ἐλάϊνος ἐν πυρὶ μέλλεν  
ἄψεσθαι, **χλωρός περ ἑών**, διεφαίνετο δ' αἰνῶς... (*Od.* IX 378-379)

*A kad je maslinov kolač plamenom zahvaćen bio,  
иако зелен, он букну свом снагом...*

Трећи случај употребе термина **χλωρός** у контексту вегетације налазимо у XVI певању, у сцени где се Телемах и Одисеј коначно срећу, у колиби свињара Еумеја. Не знајући да је у питању његов отац, Телемах странца не подиже са седишта, већ каже да ће наћи друго место за седење. Еумеј му је наместио да седне другде, тако што је пред њега простро грање и прекрио га крзном: **χεῦεν ὑπο χλωρὰς ῥῶπας καὶ κῶας ὑπερθεν** (*Od.* XVI 47).

На два места се термин **χλωρός** јавља као атрибут уз именицу мед. Прво јављање је у *Илијади*, у опису Несторовог шатора. Сцена обилује терминима за боје, а међу златним и бронзаним посуђем налази се и **μέλι χλωρόν** (*Il.* XI 631). Други пут овакав склоп налазимо у *Одисеји*, у много мрачнијој сцени у којој Кирка припрема чаробни напиток за Одисејеву дружину, а састојци су сир, брашно, вино и **μέλι χλωρόν** (*Od.* X 234).

Преостала су још два примера који не спадају у директну употребу термина **χλωρός**, али су свакако како етимолошки, тако и семантички повезани са њим, те сматрамо да су вредни помена. Први пример се налази у већ поменутом XI певању *Одисеје*, где Одисеј набраја које је све знамените жене видео у Хаду, па између осталог помиње и Хлориду у следећим стиховима:

Καὶ **Χλωρίν** εἶδον περικαλλέα, τὴν ποτε Νηλεὺς  
γῆμεν ἑὸν διὰ κάλλος, ἐπεὶ πόρε μυρία ἔδνα,  
ὀπλοτάτην κούρην Ἀμφίονος Ἰασίδαο,  
ὃς ποτ' ἐν Ὀρχομενῷ Μινυεῖω ἴφι ἄνασσειν. (*Od.* XI 281-284)

И прелепу Хлориду видех, ону којом се Нелеј  
ожени због њене лепоте, па јој безброј дарова дао,  
најмлађу ћерку Јасовог Амфиона,  
што владао је некад минијским Орхоменом.

На крају, такође у *Одисеји*, овог пута у XIX певању, сродним епитетом описује се славуј, у сцени где Пенелопа препричава свој сан:

Ὡς δ' ὅτε Πανδαρέου κούρη, **χλωρηῖς** ἀηδών,



Александар Миленковић

καλὸν ἀείδεισιν ἕαρος νέον ἴσταμένοιο,  
δενδρέων ἐν πετάλοισι καθεζομένη πυκνιοῖσιν... (Od. XIX 518)

*Ко што ћерка Пандареја, славуј птица шумарица,  
красну песму у пролеће рано пева,  
у крошњама док седи густим...*

Пре него што наставим са анализом употребе придева *χλωρός* у контексту, вратићу се за тренутак на Гледстонову студију. Испитавши хомерске употребе термина *χλωρός*, он је закључио да се у хомерским еповима овај термин употребљава на шест различитих начина: 1) углавном се користи метафорички у опису страха, али и 2) за исказивање бледила у лицу под дејством страха; као 3) епитет уз грање, 4) уз мед, 5) епитет уз колац од маслиновог дрвета; и на крају 6) изведени епитет за славуја од истог корена. Будући да се ни бледило у лицу ни мед, па ни маслиново дрво не могу описати придевом *зелен*, Гледстон је закључио да се термин *χλωρός* односи више на одсуство, него на присуство одређене боје, и да се најчешће јавља у конотирању бледила. Међутим, истиче да је реч изведена од речи *χλοή* (sic!) што означава младу биљку, па би овај термин могао да упућује и на свежину, младо биље, као што у српском, а и другим модерним језицима, *зелен* може да значи и онај који још није сазрео, који је млад.<sup>8</sup>

У наставку истог поглавља о бојама, Гледстон објашњава зашто реч *χλωρός* није подесна за описивање зелених предмета. Ако овај епитет може да стоји уз предмете који јесу зелене боје и уз предмете који су обојени другим бојама, али су у неком смислу млади, свежи или тек израсли, јасно је, истиче Гледстон, да је употреба овог термина ближа исказивању свежине него зеленила. Када се *χλωρός* односи на боју, односи се на једва видљиву боју, тј. на бледило. Осим тога, и после хомерских епова, овај се епитет јавља уз појмове или предмете који нису зелене боје, што иде у прилог његовој теорији да се овим термином није исказивала хроматска вредност предмета.<sup>9</sup>

Након прегледа свих релевантних места из *Илијаде* и *Одисеје*, прво што се примећује јесте доминантна употреба термина *χλωρός* као

<sup>8</sup> PMS, II, 295.

<sup>9</sup> Gladstone (1858), 492.

епитета уз именицу страх или у циљу описа лица преплашеног (на чак једанаест од укупно осамнаест места). На први поглед, посебно посматрано из перспективе модерног читаоца, изненађује то што овај епитет ретко налазимо у описима вегетације.

Какав је то, дакле, *бледи страх*? Како наводи Ј. Саито,<sup>10</sup> питањем *бледог страха* бавили су се многи научници, почев, наравно, од Гледстона.<sup>11</sup> Он је сматрао да, било да је реч о епској формули или не, значење које  $\chi\lambda\omega\rho\acute{o}\varsigma$  има у овом контексту јесте изглед који неко поприми када пребледи од страха.<sup>12</sup> Постоје чак и покушаји да се ова формула схвати буквално, тј. хроматски, будући да медитерански тип коже, када побледи, поприми нијансу зелене боје.<sup>13</sup> Једно од најинтересантнијих тумачења употребе овог термина налази се управо у студији Ј. Саито која се бави његовом детаљном анализом унутар *Илијаде*. Она предлаже разматрање придева  $\chi\lambda\omega\rho\acute{o}\varsigma$  у систему позитивно – негативно, где би се он налазио између ова два пола, као какав неутрални елемент, који се може применити у два опречна случаја. Ако се користи у опису негативне атмосфере, поприма негативно значење, па отуд *бледи страх*, тј. лице пребледело од страха, ужаснуто. С друге стране, ако се постави у ведрију, позитивнију атмосферу, поприма супротно значење – исказује свежину, ведрину, сјај, те може да стоји као епитет уз мед.

У својој специфичној категоризацији употреба термина  $\chi\lambda\omega\rho\acute{o}\varsigma$  у хомерским еповима Саито одлази и корак даље посматрајући их као антиципацију ахејске победе над Тројанцима. Будући да се на још четрнаест места у *Илијади* јавља реч страх, али никад уз неки други епитет осим овог већ поменутог, она сматра да песник намерно користи формулу  $\chi\lambda\omega\rho\acute{o}\nu\ \delta\acute{\epsilon}\omicron\varsigma$  и то углавном уз Тројанце, указујући на страшну судбину која их чека, те и придев  $\chi\lambda\omega\rho\acute{o}\varsigma$  поприма злослутно значење.<sup>14</sup> Осим тога, то једно место у *Илијади* где се по-

<sup>10</sup> Saito (2010).

<sup>11</sup> F. Wallace, E. Platnauer, E. Irwin, B. H. Fowler, R. V. Onians и др.

<sup>12</sup> Gladstone (1858) 492: »The meaning... is probably ashy-pale fear.«

<sup>13</sup> Kober (1932).

<sup>14</sup> Saito (2010), 30.

миње μέλι χλωρόν, помиње се у опису Несторовог шатора. Сцена је прилично светла и одаје утисак позитивне атмосфере, уз блиставе пехаре од злата, бронзане тацне и мед, који је светао и блистав. Таква сцена, нимало мрачна и злослутна, опет је на ахејској страни, примећује Саито. Иако су њена запажања интересантна, закључке до којих је Саито дошла тешко је прихватити без резерве. Главни разлог томе јесте чињеница да се формула χλωρόν δέος не јавља искључиво у контексту тројанског страха, али и то што *Одисеја* обилује употребама ове формуле, врло често у опису самог Одисеја, коме крај ипак неће бити страشان и мрачан. Како бисмо онда објаснили такав склоп? Овде, као и у већини других примера, хроматска вредност термина χλωρός мора се у потпуности занемарити. Чини ми се да је Гледстон био на добром трагу када је извео закључак са којим се и аутори етимолошких речника слажу – да χλωρός денотира врло слабо присуство боје, такорећи њено одсуство тј. бледило.

Како онда објаснити приписивање истог придева описима вегетације? Очигледно је да се у хомерским еповима термин χλωρός у контексту вегетације јавља врло ретко. Данас бисмо очекивали да се овај придев нађе много чешће, будући да се у оба епа налази доста описа природе, а да је зелена боја у таквим сликама доминантна. Међутим, чини се да он ни овде нема значење хроматске вредности. Ако се присетимо етимолошких тумачења овог термина, она сва упућују на реч χλόη (младо биље, растиње, зеленило). То што је доминантна боја вегетације зелена, чини се најмање битним у хомерском контексту. Оно што се чини важнијим јесте идеја незрелости, нечега младог, свежег и влажног.

Интересантно је место у IX певању (ὁ μοχλὸς ἐλάινος... χλωρός περὶ ἔων...) где се истиче да је колац био ужарен, мада је био зелен. Овде је јасно да се мисли на младу грану која је исечена у колац, а не на зелену боју *per se*. За то поткрепљење можемо наћи у Теофрастовом спису *De Igne*, где пише следеће:

Διὰ τοῦτο γὰρ καὶ ἡ τῶν χλωρῶν ἐρυθροτέρα φλόξ ἢ τῶν ξηρῶν, ὅτι πλέον ἔχει τὸ τοιοῦτον, δι' οὗ διαφαινομένη λαμβάνει τὴν χροίαν ὡσπερ καὶ ὁ ἥλιος, ὅταν ἢ παχὺς ὁ ἀήρ. ὁ δ' ἀνθραξ οὐδὲ ποιεῖ φλόγα πλὴν ὀλίγην διὰ

τὸ μὴ ἔχειν τὴν ἑξαερούμενην πολλὴν ὑγρότητα· πυρούμενη γὰρ αὕτη φλόξ.<sup>15</sup>

Због тога је, наиме, пламен од зеленог дрвета црвенији од пламена сувог дрвета, будући да садржи више влаге кроз коју пролази светлост при чему добија боју, као што сунце (добија боју) када је ваздух густ. А од жара се може добити мали пламен, јер нема довољно влаге за стварање ваздуха; док влага сагорева, настаје пламен.

Могуће је да је Теофрастово мишљење засновано на Демокритовом поимању боја<sup>16</sup>, који је сматрао да младо (зелено) и влажно дрво даје црвенији пламен и жар него суво.

Употреба термина *χλωρός* уз мед такође не упућује на хроматску вредност меда као супстанце. Које је боје мед уопште? У зависности од поднебља, врсте биљака са којих пчеле сакупљају полен, па све до начина производње меда, боја може бити од скоро прозирне и бле-дуњаве, преко жуте, до тамно браон. Међутим, ми данас тешко можемо знати које је боје био мед у хомерско доба. Али то овде није ни питање. Чини се да придев *χλωρός* овде указује на светлину и флуидност. Мед остављен на собној температури брзо постаје готово сасвим течан, да би постепено прешао у гушће, кристализовано стање. Ако *χλωρός* упућује на нешто младо и свеже, вероватно је такав мед чист и течан, док боју не можемо, а и не морамо претпоставити. То би нам објаснило зашто се придев *χλωρός* користи за опис меда и у Несторовом шатору, где је целокупни дојам пријатан, али и у Киркиној кухињи, где све мора бити врло мрачно и мистично. Интересантно је да се код других писаца *χλωρός* може јавити уз три, од укупно четири њена састојка у напитку: налазимо га уз мед, сир, али и вино.<sup>17</sup>

Још једна интересантна и врло иновативна употреба термина *χλωρός* види се у епитету који стоји уз славуја: *χλωρηῖς ἀηδών*. Етимолошки, термин *χλωρός* и овај специфичан епитет потичу од

<sup>15</sup> Thphr. *Ign.* 31.

<sup>16</sup> Thphr. *Sens.* 74.

<sup>17</sup> Истина, придев *χλωρός* нисам нашао у опису брашна (*ἄλφιτον*) које Кирка користи, али се на једном месту код Тукидида јавља употреба уз жито: *καὶ τοῦ σίτου ἔτι χλωροῦ ὄντος* (Thuc. IV 6, 1).

исте речи: χλόη. Овај епитет, стога, означава онога који обитава у зеленилу. Посматрано тако, ова би се употреба такође могла сврстати међу примере где се χλωρός користи за опис вегетације, будући да наш придев може да упућује на оног који обитава у зеленилу. Но, како славуј није зелене боје, ово нас место наводи на размишљање у другом правцу. Овакав случај употребе термина који упућује на зелену боју у опису *незелених* именица није јединствен. У кратком и врло информативном чланку *О зеленом коњу*<sup>18</sup> М. Ивић објашњава феномен *коња зеленка* у српском језику, као и употребу придева *зелен* у опису других животиња (пас, вук) па и разног оружја (мач, сабља, топ...).<sup>19</sup> Важно је сведочанство да се овај придев у народној поезији неретко користи и као епитет за сокола, који баш као и славуј, заправо није зелене боје. Што се хроматске одлике тиче, тај зелени коњ (пас, вук или соко) увек је (неке нијансе) сиве боје.<sup>20</sup> Да ли је придев χλωρός носио пренесено значење још од хомерских епова и упућивао на младост и крепкост, или пак долази до мешања боја кад се посматра нешто сиво у зеленом окружењу (попут коња на ливади или славуја у шуми), не можемо са сигурношћу знати, али видимо да овакви склопови нису усамљени у античким оквирима, а ни много шире.

Лично име Хлорида није пример директне употребе термина χλωρός, али сматрам да је важно поменути и ово место. Како митолошки речник<sup>21</sup> наводи, њено је име првобитно гласило Мелибеја

<sup>18</sup> Ивић (1995).

<sup>19</sup> Употреба уз оружје занимљива је јер се може довести у везу са два придева изведена из истог корена као и χλωρός (\*ǵʰlʰ₃-ró-). У фригијском се јавља реч γλουρός, а значење је исто као код придева χρυσός (златан). Одатле потичу рус. *золото*, лет. *zelts*, исл. *gull*. Новија истраживања показују да се елемент -ró- користи за образовање термина за боје, што се огледа у односу придева χλωρός < \*ǵʰlʰ₃-ró- и ведског *híri* < \*ǵʰlʰ₃-i° »светлокос, риђокос«. Паралела оваквом систему јесте пример придева »бео« у грчком и староиндијском – \*h₂rǵ-i° (гр. ἀργί°, скр. *rjī*) : \*h₂rǵ-ró- (гр. ἀργρός > ἀργός, скр. *rjrá*) (Blanc (2004)).

<sup>20</sup> Како нас Ауло Гелије обавештава, и у латинском језику се јављао склоп *equus viridis*. М. Ивић чак појаву *зеленог коња* у позном латинском језику доводи у везу са појавом »коња зеленка« у балканским језицима.

<sup>21</sup> Срејовић–Цермановић (2004).

и била је једна од Ниобиних ћерки. Име Χλωρίς добила је пошто јој је на лицу остало самртно бледило од страха када су Аполон и Артемида побили њену браћу и сестре. Дакле, ово би се место могло сврстати уз групу примера где се χλωρός јавља као епитет страха или лица које је бледо од страха, мада речници не бележе неко посебно тумачење овог имена. Овакву употребу ни Гледстон није забележио, што прилично изненађује с обзиром на то да је забележио употребу у примеру славуја. Занимљиво је приметити и да је њено прво име изведено из речи μέλι (мед), мада је вероватно да је то у овом примеру само случајност.

Када се сагледа употреба термина χλωρός у хомерским еповима, врло се јасно види да се овај термин користи најмање као име некакве боје. Чешће се пак користи у опису страха, при чему има негативну конотацију, док се ређе јавља у позитивном смислу. Постоји јака веза са вегетацијом, што не мора нужно да значи да та веза функционише на хроматском нивоу. Више ми се чини да се χλωρός користи да означи некакву свежину која је својствена младом биљу (χλόη), него да означи њихову боју, која се иначе у животном добу једне биљке и мења. Будући да се биљни сокови смањују временом, те биљка постаје жућа и сувља, можемо претпоставити да се термин χλωρός доводи у директну везу са влажношћу и биљним соком.<sup>22</sup>

Након анализе поједначаних употреба и значења термина χλωρός у хомерским еповима, видимо да нам речник није увек био од помоћи. Речници, наиме, као примарно значење овог придева наводе његову хроматску ознаку, па негде предност дају жутој а негде зеленој боји, а често се компромисно наводи да означава зелено-жуто боју. Примери са претходних страница показују нам да примарно

<sup>22</sup> Овде није на одмет поменути и једино јављање термина χλωρός код Хесиода, који га употребљава у контрасту сувог и влажног:

μηδ' ἀπὸ πεντόζοιο θεῶν ἐν δαιτὶ θαλεῖη  
αὔρον ἀπὸ χλωροῦ τάμνειν αἰθωνί σιδήρω. (Op. 742-743)

И немој на богатој гозби богова, са онога што пет грана има,  
суво од влажног сјајним гвожђем одсећи!

значање придева  $\chi\lambda\omega\rho\acute{o}\varsigma$  у епској поезији никако не може бити хроматска ознака.

Дакле, термин  $\chi\lambda\omega\rho\acute{o}\varsigma$  се у хомерским еповима употребљава у следећим случајевима: 1) у опису страха, 2) у опису вегетације, 3) у опису меда, и 4) у примерима специфичне употребе. Видимо да не само што не исказује хроматске вредности, већ напротив, преважно служи да искаже недостатак боје, тј. бледило, те свежину и влажност. Нисам се сложио са резултатима које је изнела Ј. Саито, али је занимљиво приметити и двојаку употребу придева  $\chi\lambda\omega\rho\acute{o}\varsigma$ , пратећи управо њен модел позитивно – негативно. Кад год смо овај придев срели у опису људских бића, он је искључиво имао негативне конотације. С друге стране, кад смо га сретали у описима флоре/фауне или неживих материја, његова значења се померају у позитивном правцу, будући да конотира свежину и влажност.<sup>23</sup>

Овове у прилог свакако иду и резултати испитивања употреба и значења нашег придева и у другим жанровима раног периода грчке књижевности. Најчешћа употреба термина  $\chi\lambda\omega\rho\acute{o}\varsigma$  у сфери људских бића налази се у списима *Хипократског корпуса*,<sup>24</sup> где се лекари служе овим придевом да што прецизније опишу разнолике симптоме и телесна стања пацијената. Тако се придевом  $\chi\lambda\omega\rho\acute{o}\varsigma$  описују боја органа (очи, кожа, нокти, језик) или боја телесних излучевина (испљувак, столица, урин, жуч), а исходи обољења са таквим симптомима углавном су неповољни и неретко фатални. Насупрот овим упечатљивим примерима који носе искључиво негативна значења, стоје примери употребе термина  $\chi\lambda\omega\rho\acute{o}\varsigma$  уз флору и фауну и изван хомерског света, а највише у драмској и лирској поезији,<sup>25</sup> и такве сцене обилују свежином и животном енергијом. Између ова два пола налазе се примери где се термином  $\chi\lambda\omega\rho\acute{o}\varsigma$  не описују ни нужно

<sup>23</sup> За даље читање в. Миленковић (2014).

<sup>24</sup> Наиме, испитане су употребе и значења термина  $\chi\lambda\omega\rho\acute{o}\varsigma$  унутар два списка ХЗ, и то *Прогностик* и *Болести II*, где укупно налазимо 22 примера.

<sup>25</sup> У драмским делима (код Аристофана, Ешила, Софокла и Еурипида) налазимо укупно петнаест примера употребе термина  $\chi\lambda\omega\rho\acute{o}\varsigma$ , док се у лирској поезији (код Сапфо, Алкеја, Анакреонта, Стесихора, Симонида, Бакхилида, Пиндара и Ксенофана) он среће на укупно десет места.

негативне, а ни нужно позитивне слике. Ту спадају примери употребе уз неживе материје. Код Хомера смо наишли на употребу нашег придева уз мед, али се у другим жанровима налазе и примери употребе уз сир, песак, па и вино.

Његова значења, дакле, одвојена од хроматске ознаке, морају одговарати контексту, па уместо зеленила у лицу, зелене гране или зеленог меда, имаћемо бледило у лицу, младу грану и свеж мед. Проблем значења и употребе придева  $\chi\lambda\omega\rho\acute{o}\varsigma$  само је још један доказ да боја не представља никакав апсолутни квалитет, већ да се ради о једној врло сложеној друштвеној творевини коју првенствено условљава њен културолошки аспект.

## Литература

- Beekes, Robert (2010), *Etymological Dictionary of Greek*, Leiden.
- Blanc, Alain (2004), »Chronique d'Etymologie Grecque«, *Revue de philologie, de litterature et d'histoire anciennes* 1, 9.
- Brenner, Athalya (1982), *Colour Terms in the Old Testament*, Sheffield.
- Chantraine, Pierre (1968), *Dictionnaire étymologique de la langue Grecque*, Paris.
- Deutscher, Guy (2010), *Through the Language Glass: Why the World Looks Different in Other Languages*, New York.
- Frisk, Hjalmar (1954–1972), *Griechisches etymologisches Wörterbuch*, Heidelberg.
- Gladstone, W. E. (1858), »Homer's Perceptions and Use of Colour«, *Studies on Homer and the Homeric Age*, III, Oxford.
- Ivić, Milka (1995), *O zelenom konju: Novi lingvistički ogledi*, Beograd.
- Kober, Alice E. (1934), »The use of color terms in the Greek poets«, *The Classical Weekly* 27, 24, 189–191.
- Миленковић, Александар (2014), »ΧΛΩΡΟΣ у раној грчкој књижевности (од хомерских епова до Хипократског зборника) – употребе и значења«, завршни мастер рад, Београд.
- Pastoureau, Michel (2008), *Black: The History of a Color*, Princeton.
- Saito, Yukiko (2010), *Hloros in the Iliad, Green fear and yellow honey, or is it contrary?*, Dublin.



*Александар Миленковић*

Пастуро, Мишел (2011), *Плава, историја једне боје*, Београд (прев. Милан Комненић).

Срејовић, Драгослав / Цермановић, Александрина (2004), *Речник грчке и римске митологије*, Београд.

Aleksandar Milenković

Faculty of Philosophy, Belgrade

### **The use and meaning of χλωρός in the Homeric poems**

Abstract

This article aims to show various uses of the term χλωρός in Homeric poems and its elusive meaning inside this genre. After identifying and categorizing all the examples of the term, the author analyzes its problematic usage and offers solutions to its confusing and imprecise meanings, depending on the context and other semantic circumstances.

*Key Words:* Homer, Colour, Context, Gladstone, Word Meaning.



Мирослава Мајхер  
 Филозофски факултет, Београд  
 miroslava.majher@gmail.com

## Запажања уз орфичку Химну Хекати

*Апстракт:* У химни посвећеној богињи Хекати, међу бројним, често сложеним епитетима, за које се испоставља да припадају и другим божанствима, а најчешће Артемиди, налази се и име Περσεΐα. У чланку се разматрају могућа значења овог облика у поређењу са именом Персефоне и анализира доживљај Хекатиног лика у орфичкој химни.

*Кључне речи:* орфичка химна, Хеката, епитет, Περσεΐα, етимологија

У оквирима орфизма, и религијског покрета проистеклог из Дионисових мистерија, своје место налазе химне; певане током извођења обреда, настале вероватно у Малој Азији у римско доба, непознатог су стварног ауторства и приписане Орфеју. Једна од њих је и орфичка *Химна Хекати*, која се састоји из десет стихова испеваних у хексаметру. У првих осам стихова срећемо се са по најмање два, а највише четири сложена епитета, који су често на наш језик тешко преводиви у једној речи. Претпоследњи стих представља коначно изречен позив упућен божанству да се одазове молбама учесника обредних церемонија (τελετή), које се изводе по божанским законима, а последњи још једну еуфемистичку допуну усрдном обраћању свештеника-пастира.<sup>1</sup> Орфичке химне се међусобно разликују по дужини и садржају, али су испеване по мање-више истом обрасцу. Заједно са још седам химни орфичког корпуса, *Химна Хекати* која спада међу краће у свом наслову изоставља опис понуде намењене изабраном божанству,<sup>2</sup> а по употреби термина

<sup>1</sup> Термин βουκόλος »говедар«, забележен још у микенском и код Хомера, у орфизму има религијско значење. У овом случају односи се на посебног учесника култа, чије се порекло објашњава везом са култом Диониса-бика. Овим термином означени су његови свештеници (уп. MORAND, 2001, 249), али није искључена могућност идентификације ни са самим Орфејем (Maass, *Orpheus*, 180 ss, у: MORAND, 2001, 252 нап. 81).

<sup>2</sup> Осим ове посвећене Хекати (1), то је случај са химнама Плутону (18), Персе-

βουκόλος у финалном захтеву слична је једино првој од две химне Куретима.

Химна Хекати на српском језику и у изворном метру, у мом преводу са приложеног грчког оригинала, гласи овако:

Εἰνοδίην Ἑκάτην κλήμιζω, τριοδίτιν, ἔρανην,  
οὐρανίαν χθονίαν τε καὶ εἰναλίαν, κροκόπεπλον,  
τυμβιδίαν, ψυχαῖς νεκύων μέτα βακχεύουσαν,  
Περσεΐαν, φιλέρημον, ἀγαλλομένην ἑλάφοισι,  
νυκτερίαν, σκυλακίτιν, ἀμαϊμάκετον βασίλειαν, 5  
θηρόβρομον, ἄζωστον, ἀπρόσμαχον εἶδος ἔχουσαν,  
ταυροπόλον, παντὸς κόσμου κληιδούχον ἀνασσαν,  
ἠγεμόνην, νύμφην, κουροτρόφον, οὐρεσιφοίτιν,  
λίσσομένοις κούρην τελεταῖς ὅσiaisι παρειναί  
βουκόλωι εὐμενέουσαν ἀεὶ κεχαρηότι θυμῶι.<sup>3</sup> 10

Друмску зовем Хекату, са трокраког раскршћа, дивну,  
небеску, земну и морску, са плаштом шафрану налик,  
гробну, са душама мртвих занесено дивље што игра,  
јелени коју веселе, тишину што воли, Персеју,  
окриља ноћи, страховиту краљицу, богињу паса, 5  
зверињег крика, што оружја нема, а снага јој достижна није,  
ловкињу бикова, госпођу, чуварку кључева света,  
владарку, нимфу, што подиже нејач и горама лута,  
Кору, да буде уз оне што моле на обреду светом,  
увек, у веселом срцу, милостиву према пастиру. 10

Употреба епитета у религијском обреду била је иначе – уз изузетак оних сталних, или оних ограничених искључиво на одређено божанство – донекле препуштена самом извођачу обреда (BURKERT 1977, 184). Служећи се том слободом, вршилац обреда је трагао за новим одговарајућим именима која би приличила божанству, и на која би се оно најрадије одазвало. Епитети коришћени у обраћању Хекати најчешће се преклапају са Артемидиним, а разлике између ова два божанства бришу се од V века.<sup>4</sup>

фони (29), Куретима (31), Лисију Ленају (50), Афродити (55), Немеси (61) и Номосу (64).

<sup>3</sup> Приложени текст преузет је из TAYLOR 1772–1824, 10. Издање текста у *Orphica* 1805, 254–255 садржи један стих мање (ταυροπόλον, παντὸς κόσμου κληιδούχον ἀνασσαν).

<sup>4</sup> Хеката је идентификована како са женским, тако и са мушким божанствима: са

Хеката се у првом стиху зазива њеним најпознатијим епитетом, али не и на њу искључиво ограниченим, који је поименичен у облику *Енодија* («ἐ(ι)νοδίη »која припада путевима«),<sup>5</sup> а потом и обликом *τριοδίτις*,<sup>6</sup> јер су јој била посвећена места сусрета трију путева.<sup>7</sup> Употреба придева *ἐρρανή* »дивна“ није уобичајена за људе и богове (LSJ).

Живописни епитет који описује Хекатин вео (*κροκόπεπλος*), чија

месопотамском богињом подземног света Ерешкигал, трачком Бендидом, тесалским богињама Енодијом и Бримо (уп. Ар. Rhod. *Argon.* 3, 861–862), Персефоном, Ифигенијом, и нарочито са споменутом Артемидом. RICHARDSON 1979, 155; 295 наводи да је општа претпоставка да Хекату треба идентификовати са Артемидом Пропилејом, која је као пратиља Велике Богиње и посредница између богова и људи делила храм са Посејдоном Патером на улазу у Елеусинско светилиште (Paus. 1, 38, 6; Wilamowitz, *Glaube*, i.167ff; KRAUS, 1960, 63; 93 – Краусово дело, важно за ову тему, нисам користила из прве руке). У Атини су је обожавали као Артемиду Хекату и Калисту; од мушких божанстава идентификована је са Аполоном Делфинијем, Асклепијем, Хермесом, Паном, Зевсом Меилихијем, Зевсом Панамаросом. На магијским папирусима често се идентификује са Баубо и Бримо (Ар. Rhod. *Argon.* 3, 861), Персефоном (Кором) и Селеном (OCD 2012, 649–651). Хекатина сличност са иранском Табити, богињом огња, симболично представљеног змијама које јој расту из тела, налази се у тројном лику, јер је по Матерновим речима и она *triformi vultu* (Firm. Mat. *De errore* 5.81), али се и Хеката такође, у Софокловим и Аристофановим фрагментима (Soph. Fr. 492 Nauck<sup>2</sup>, Aristoph. Fr. 500, 501 Kock) замишља и приказује обавијена змијама; јонски колонисти могли би бити спона у процесу идентификације таурске Артемиде Девнице са Хекатом (Лома, 1998, 166).

<sup>5</sup> Носе га Персефона и Хермес (Ἐνόδιος), за које, такође, граница између овоностраног и ононостраног не представља препреку. Ретка употреба овог епитета уз богињу Артемиду и Ифигенију забележена је код Паусаније (Paus. 3.14.9). Исти писац преноси податак из Хесиодовог *Каталога жена* (Hes. Fr. 23a 15–26) по којем Ифигенија није умрла, већ је Артемидином вољом постала Хеката (Paus. 1, 43). Ифигенија - односно на папирусу помоћу којег се овај фрагмент *Каталога* са релативном сигурношћу реконструише – Ифимеда, захваљујући Артемиди избегла је жртвоприношење и поврх тога била даривана бесмртношћу, вечном младошћу и почасним местом богињине службенице коју називају Артемидом »Путном« (уп. Лома 1998, 149–150).

<sup>6</sup> Овај епитет дели са Селеном (Plut. *De fac.* 937e10).

<sup>7</sup> У овом смислу Хекати одговара римска Trivia прозирнога имена. Хеката је, такође, могла бити приказивана и са три лица, или три тела. На раскрсницама

боја се подудара са бојом њеног атрибута - пламеном бакље,<sup>8</sup> Хеката дели са Еојом и Ениојом (LSJ), као и са хтонском нимфом Мелинојом (TAYLOR 1772–1824, 71.1).<sup>9</sup> Мада се и у *Теогонији* (Hes. Th. 413), првом извору који је спомиње, Хекати приписује, осим неба и мора, и удео земље (μοῖραν ἔχειν γαίης), у другом стиху орфичке химне описана је обликом χθονία, који подједнако може означавати како површину земље, тако и њену утробу.<sup>10</sup> Нескривен додир са загробним животом појачава се у наредном стиху епитетом τυμβι- овога типа, где се споредни пут спаја са главним, остављане су јој понуде, најчешће псеће месо. Овај податак један је од аргумената који сведочи о њеном анатолијском пореклу; осим тога, археолошки је потврђено да се у Лагини, најважнијем Хекатином светилишту, нису жртвовали одрасли пси, него штенад (уп. нап. 8), што је типично за хетитске и карске обреде прочишћења (OCD). Њен култ конкретно се везује за Карију, а најранији показатељи о његовом постојању везани су за Милет (HORNBLOWER 2013, 26). Као што ће се видети касније у петом стиху, она је заштитница паса.

<sup>8</sup> У орфичкој химни не спомиње се овај Хекатин атрибут, који је кључан за њену улогу у догађајима описаним у хомерској *Химни Деметри*. Произлази да је захваљујући ту стеченим заслугама и она стекла атрибуте које иначе носи Артемида (Еурипид и Аристофан Хекату називају »светлоносна богиња« – φωσφόρος θεά, Аристофан чак и поимењено νῆ τῆν Φωσφόρον, као што Софокле слично Артемиду назива Πυρφόρος, а Паусанија σελασφόρος – Лома 1998, 150). RICHARDSON 1979, 156 прихвата могућност да спиља Ζήρουνθον на Самотраци као њено станиште и бакље као атрибут (Hymn. Hom. Seg. 25; 52) јесу одраз хтонских асоцијација. ГЕОРГИЕВ 1977, 80 име спиље изводи из ие. \*g'hwēr- »звер« где је ова πόντια θηρῶν примала псе на жртву.

<sup>9</sup> Н. Bannert (MORAND 2001, 127, нап. 116) налази да је епитет κροκόπεπλος у орфичким химнама у употреби за богиње које су у вези са месецом, а Мелинојино име изводи од μήλινος »дуња«, повезујући га тако са бојом μήλινος »боје дуње«, карактеристичном за мртве а ову богињу са смрћу (l.c. 182, нап. 147: Н. Bannert, RE suppl. 15 s.v. »Melinoe« 1978, 135). О интерпретацији имена Мелиноје у смислу »Die Fesselsinnige“ од фајумског μελ(λ)ι – μη(λ)ι+νόος, коју је склона да прихвати А. Morand в. Harrauer, *Meliouchos*, p. 94).

<sup>10</sup> У старијем извору, међутим, спомиње се Πέρσα, мајка чаробнице Кирке и Ејета, која је дете Океана (*Od.* 10, 139); иако се због заједничког имена буди сумња на Хекату, неслагање је с једне стране генеалогско, а са друге контрадикторно употреби облика κοῦρη у деветом стиху Химне (уп. BURKERT 1983, 210 и нап.). Није занемарљив податак да је код Хесихија περσιθέα Афродитин епитет, те би било превише очекивати да се и ова богиња уклопи у споменути генеалогiju. Пре се може посумњати ако не у заједничко географско порекло ових

δία.<sup>11</sup> Питање где и на који начин је богиња примила и ову функцију није решено, али је јасно да је тај уплив негрчки. Негрчки карактер божанске личности Хекате, проистекао, као и орфизам, из ширења дионисијских мистерија, подцртава се њеним бакхичким оргијастичким плесом који она изводи са душама преминулих (ψυχαῖς νεκύων μετὰ βακχεύουσα) у трећем стиху.

Осим о Зевсовој одлуци да јој ода почаст и сврста је раме уз раме са бесмртним боговима, као и о самој њеној природи, Хесиод нас обавештава и о Хекатином пореклу (Hes. Th. 409–411):<sup>12</sup> стога би јој, као кћери титана Перса (Πέρσης), аналогичном припало име из четвртог стиха орфичке химне, *Персеја* (Περσεΐα), изведено попут придева, помоћу суфикса –αυ–(а), који је у варијантама ε/αι чест и у речима негрчког порекла (уп. Веекес, 2010, xxxv). Међутим, код Апологија Рођанина, она се обележава очекиваним обликом патронима: Περσεΐς (Ap. Rhod. Argon. 3, 478). Облик који налазимо у орфичкој химни необичан је и вероватно искориштен да би се уклопио у хексаметарски стих, а надовезује се на онај из формуле Περσαίου θυγάτηρ у хомерској Химни Деметри (*Нутп. Нот. Сер.* 24).<sup>13</sup> С друге стране, постоји још неколико облика који се с њим

божанстава или обожавалица њихових култова, оно бар на снажан утицај персијског адстрата. — Код Плутарха је Хеката двокомпонентни лик: он не спомиње њену морску страну. Наводи се да јој је станиште и хтонско и небеско (*De def. or.* 13 416e); на другом месту (*De Is. et Os.* 44 368e), она се због пса који јој је посвећен пореди са египатским богом Анубисом, који је »попут Хекате код Хелена, хтонски и олимписки«.

<sup>11</sup> Исти носи и Тиха (LSJ). Можда треба напоменути да је овај епитет изведен из негрчке именице за »гроб«, τύμβος, а не грчке, τάφος. Разлика у значењу која постоји односи се на њихов изглед: τύμβος је хумка, а τάφος шупаљ гроб. О етимолошким тумачењима ове две речи в. Chantraine, 1144 и Веекес, 1517–1518. Корадикал овог епитета је и реч τυμβάς »чаробница, вештица«.

<sup>12</sup> Ἀστερίην..., ἣν ποτὲ Πέρσης ἠγάγετ' ἐς μέγα δῶμα φίλην κεκλήσθαι ἄκοιτιν. ἢ δ' ὑποκυσαμένη Ἐκάτην τέκε.

<sup>13</sup> Richardson 1979, 157 даје објашњење да је у питању Персова κῆι (управо у наредном стиху именована Хеката), којој је на више места (Call. Frag. 474 (?), Orph. Nu. I, 4, Nu. mag. 21.2 (vol. 3, p. 42 Pr.; cf. vol. I, pp. 142, 158, 160), IG 14.1017, Val. Flac. Argon. 6.495) име Περσεΐη, те да је облик Περσαίου привлачна варијанта, и вероватно исправна уз напомену да није необично да митолошким именима облик варира, као и да се Персов брат зове Ἀστράϊος (Hes. Th. 376). У ст. 24–25, где

фонолошки подударају, а њихова су значења: »Персијанка«,<sup>14</sup> затим орнамент у виду листа египатског дрвета (*Mimusops schimperii*), и египатско дрво *cordia* туха, пореклом из Персије (забележено у јонском облику *περσεῖη*). Имамо ли основа да Хекату вежемо за Персију?<sup>15</sup> Или, као божанство вегетације, за одређено дрво?<sup>16</sup> Она је као и Персефона, богиња девица, али упитан је заједнички елемент у њиховим именима: држи се да је Персово име у вези са глаголом *πέρθω* »уништавам«, а Персефонино, везано за мајчин култ, у вези се први пут спомиње у овој химни, Хеката је весела (*ἀταλά φρονέουσα*), на глави носи белу траку (*Λιπαροκροτήδεμνος*) и једина на земљи из своје пећине чује (*ἄϊεν ἔξ ἄντρου*) Персефонин глас у часу њене отмице. Њена младост, нежност и веселост предочене формулом *ἀταλά φρονέουσα* имају одјека у придевима *ἄζω-отос* у шестом стиху орфичке химне (што би се могло односити и на њен брачни статус, односно девичанство), *κουροτρόφος* у осмом стиху и у синтагми *κεχαροτότα θυμῶι* у десетом.

<sup>14</sup> Гезнер (*Orphica* 1805, 255) у коментару на четврти стих алудира на Колхиду: *Περσίαν malim Περσηϊαν, et referam ad illam, e qua Sol Aeeten Medeae patrem genuisse dicitur, hactenus nempe, ut nomen in illa familia non inauditum intelligamus.*

<sup>15</sup> Уп. превод Томаса Тејлора, *Persian* (TAYLOR 1772–1824, 10). Није искључено да су мање групе Карана живеље у Персеполису (уп. *Plut. Artax.*, 10, 3, 5 о привилегији карског војника да после убиства Кира Млађег носи персијско обележје, златног петла на врху копља), и да су обожавале Хекату. Услед снажне идентификације са Артемидом и коначне асимилације са овим божанством, Хеката мора показивати заједничке црте и са иранском Анахитом (авест. *an-āhitā* »неоскврњена, пречиста«) која се редовно поистовећивала са девичанском Артемидом како на тлу Мале Азије, тако и у самој Персији под именима *Ἄρτεμις Περσεία* (*Diod.* 5, 77), *Περσία Ἄρτεμις* (*Plut. Luc.* 24) и на натписима из Сирије: *Ἄρτεμις Ἀναίτις, Ἀναεῖτις Ἄρτεμις, Ἄρτεμις Περσική* и сл. (Лома 1998, 154). Очигледна идентичност епитета говори у прилог већ увелико одмаклом синкретизму.

<sup>16</sup> Случај да је божанство идентификовано са неким дрветом, и да сукцесивно мења свој вид кроз флору, фауну и антропоморфност не би био усамљен (уп. Дионис: смоква – јарац – бог у људском обличју) (FRAZER 1922; дело ми је било доступно у српском преводу у издању БИГЗ из 1977, 573–574). Поред тога, божанства вегетације су уједно хтонски господари (у значењу у којем се данас овај придев користи у савременим језицима). На овом месту неизбежна је асоцијација са аркадским култом Артемиде *Ἀπαρχομένη* и легендом о томе како је Артемида *κουροτρόφος* постала (с којом Хеката дели функцију из осмог стиха). Код Хекате, додуше, изостаје животињски облик али BURKERT (1983, 210 и нап. 26 и 27) наводи потврде (*Eust.* 87, 31; 1197, 23; *Apollod.*, *FgrHist* 244 F 109 = *Ath.* 325a–b) о жртвовању рибе у оквиру њеног култа, као и Елијанов податак о



са снопом жита и стинд. *parśá-* т. тога значења;<sup>17</sup> оно такво може представљати метафору живота на земљи и његове друге стране сакривене под површином, одакле се појављује и живот у свету вегетације подједнако доследан у својој цикличности, повезаност ова два живота, као и саму бесмртност. Како у миту о отмици Персефоне Хеката игра улогу посреднице и помоћнице да се мајци Деметри врати кћер (*Нутп. Ном. Сер.*), она би се слободно могла схватити као трећи култни елемент који спаја судбину, према Фрејзеровом тумачењу (ФРЕЈЗЕР 1977, 500), старог зрна жита, тј. семена (Деметра) са зрелим класом (Персефона). Тиме нам се намеће закључак да се и овим именом подвлачи њен хтонски карактер и да она у својој сржи може бити и фигура богиње земље (Магне Матер, Реје или Кибеле).<sup>18</sup> Пошто у грчкој митологији земљу као основни елемент представља Геја, оваква Хекатина улога осуђена је да остане бледа и ненаглашена.

Подударење са Селеном види се из епитета *φιλέρημος* »љубитељка тишине«, а поново, и најчешће, са Артемидом из синтагме *ἀγαλλομένη ἐλάφοισι* (четврти стих).

риби *Περσεύς* из Црвеног мора (*Ael. Nat. an.* 3, 28), и рибарима са Серифоса који су строго избегавали лов на рибу врсте *τέττιξ ἐνάλιος* с којима се игра Персеј, Зевсов син (*Nat. an.* 13.26; да се највише почасту на Серифосу указују Персеју, в. *Paus.* 2, 18, 1).

<sup>17</sup> Први елемент Персефониног имена, чији је настарији забележени облик *περσόφαττα*, гласи *\*perso-* (Wachter, *Kratylos* 51 (2006): 139–144, према ВЕЕКЕС 2010, 1179, s.v.; како је раније предложио Weiss, и Wachter *ibid.* претпоставља могућност да у вези са обликом *Περσο-* и скт. *par-á-* стоје *lat. porrum* и грч. *πράσον* »празилук«, претпостављајући да се тиме означава и онај део влади који садржи зрно). Други део имена је изведен од *\*-g<sup>wh</sup>n-t-ih<sub>2</sub>* (према *\*g<sup>wh</sup>en-*»погодити, ударити«). Према томе, име би се односило на девојку или жену која тресући клас ослобађа зрна. — Узимајући у обзир да Хеката, након Персефониног повратка у свет живих постаје њена пратиља (*Нутп. Ном. Сер.* 440), не може се искључити могућност да је управо тим поводом даривана Персефонином именом, или бар једним његовим делом, у знак заслужене привржености и захвалности.

<sup>18</sup> Више римских натписа потврђује да се *hierophanta* Хеката, уз Либеру, чији је епитет *archibucolus*, појављује у религиозном окружењу Магне Матер, в. MORAND 2001, *ibid.* 269–284.

Један од контекста значења епитета *νυκτερία* је да се Хеката, као божанство дивљине, креће и лови ноћу у хајци духова и паса, док из *Теогоније* сазнајемо да је у питању ноћно небо које је посуто звездама (*ἀστερόεις*, Hes. *Th.* 414); она је љубитељка и заштитница паса (*σκυλακίτις*), тачније женки паса, чији је ноћни лавез најављује (уп. шести стих);<sup>19</sup> *ἀμαϊμάκετος* стоји ту као показатељ њене моћи и немогућности да јој се пружи отпор; владарска титула додељује јој се четири пута: она је *βασιλεία*, *ἄνασσα*, *ἡγεμόνη* (као што су и Артемида, Афродита и у Атини једна од Харита), и описно *παντὸς κόσμου κληιδούχος* (седми стих).

Силина урлика дивљих животиња која утерује страх у кости најављује богињу (*θηρόβρομος*),<sup>20</sup> чија се снажна телесна конституција и непобедивост истичу у наставку стиха (*ἀπρόσμαχον εἶδος ἔχουσα*), упркос томе што нема појас, односно ненаоружана је (*ἄζωτος*).

Хеката је *ταυροπόλος*, она напаса дивље бикове, попут Артемиде, која је по другом тумачењу могла бити божанство планине Таура, а потом кримског племена Таури (Strab. 12, 2, 3).

Као Артемида, и Хеката је дојиља деце (*κουροτρόφος*), са јасном апотропејском намером, и походитељка планина (*οὐρεσιφοῖτις*). Она је богиња девица, попут Персефоне, и *νύμφη*, чиме се још једном потврђује њена веза са вегетацијом, бригом о деци и буколским животом.

Ова њена благодот се јавља и у другим њеним раним поменима,<sup>21</sup> а утисак да је повезаност са магијом и вештичарење њена прва функција, чини се да превладава од класичног доба, са Еурипидовом *Медејом*. Све чиме човеку може да науди, она сама може и да спречи (СРЕЈОВИЋ/ЦЕРМАНОВИЋ 1979, 449–450), па се смртници веома труде да је умилостиве.<sup>22</sup> Она се не описује нужно као малефик и ова химна је назива нимфом, девицом, а ни једном отворено вештицом. Ипак,

<sup>19</sup> Гезнер (в. нап. 13) коментарише *σκυλακίτιν*: Venatricem quod iam exprimit, illud mihi assumptum illud, quod ex Askaeano libro notavi, eo magis suspectum reddit. Исти епитет користи се у орфичкој химни Артемиди (36, 12).

<sup>20</sup> Сличне епитете носи и сам Зевс, изведене од глагола *βρέμω* – *ὑψιβρεμέτης* (на више места) и *βρομέω* – *ὑψιβρομος* (у орфичкој химни Зевсу Керауносу, TAYLOR 1772–1824, 19,1).

<sup>21</sup> Уп. нап. 13.

хтонска страна њеног карактера је истакнута високо при почетку песме и зазивања. Својим местом на почетку корпуса *Химни*, уз Протирају и Протогона, Хеката се сврстава међу божанства која стоје у вези са рођењем,<sup>23</sup> а додатно се наглашавају њена заштитничка улога према женама кроз везу са Месецом и подој беба, кроз облик *Персеја* њено титанско порекло, које је чини туђинком или, пак, њен хтонски карактер који дели са Персефоном, и напоследку патронат над дивљином кроз везу са јеленима и биковима, те кроз кретање планинама и најављивање присуства гласовима дивљих животиња.

Фрискова етимологија њеног имена полази од претпоставке да је оно проистекло из епитета, и укрштања облика *ἐκατηβόλος* и *ἐκηβόλος* (FRISK 1960–1972, 473–474), који су уједно Аретимидини и Аполонови епитети (CHANTRAINE 1968–1980, 328). Бекес (BEEKES 2010, 396) није сагласан са Шантреновим предлогом да се претпостави постојање иницијалне дигаме, и претпоставља предгрчко порекло.<sup>24</sup> Теодор Краус у Хекатином имену види име хуритске Велике богиње Хепат.<sup>25</sup> У том случају име јој не би морало бити индоевропско, док би надимак *Περσεΐα* могао бити инспириран местом заметка њеног култа, али измештеним у потоње време.

На основу ове химне испоставља се да оригинално Хекатини епитети *ἐραυνή*, *θηρόβρομος*, *οὐρεσιφοῖτις* своде њену функцију на област природе. Име *Περσεΐα* тумачимо двојачко, у зависности од контекста: у орфичкој химни где стоји самостално, оно је одраз њеног титанског или географског порекла («Персова кћи» или «Пер-

<sup>22</sup> Статус помоћнице из хомерске Химне Деметри није без других потврда. Хесиод је у Теогонији, 429 једнако доживљава: коме жели, у великој мери се нађе и помаже му (RICHARDSON 1979, 156).

<sup>23</sup> У опозицији са Танатосом, коме је испевана последња химна офричког корпуса (уп. MORAND 2001, 43; 189).

<sup>24</sup> Међутим, може се приметити да се Хекатино име понавља у имену логографа Хекатеја из Милета, чиме се оно сврстава међу тоефорска имена (HORNBLOWER 2013, 25).

<sup>25</sup> Т. Kraus: *Hecate*, 1960, у: BURKERT 1977, 416, нап. 14 и 18. Од тзв. општих дуализама, односно супротности између општих индоевропских и неиндоевропских појмова (небо–земља, олимпско–хтонско, патријархат–матријархат, интелект–инстинкт, смена Титана новим боговима, BURKERT 1977, 18) неки су свакако препознатљиви у орфичком лику Хекате.

сијанка«), а у старијим изворима њеног хтонског карактера и блиске везе са Персефониним култом.

## Bibliography

- BEEKES 2010 = R. Beekes, *Etymological Dictionary of Greek*, Leiden.
- BURKERT 1977 = W. Burkert, *Greek Religion, Archaic and Classical*, Berkeley.
- BURKERT 1983 = W. Burkert, *Homo necans. The Anthropology of Ancient Greek Sacrificial Ritual and Myth*, Berkeley.
- CHANTRAINE 1968–1980 = P. Chantraine, *Dictionnaire étymologique de la langue Grecque*, I–V, Paris.
- FRISK 1960–1972 = H. Frisk, *Griechisches etymologisches Wörterbuch* I–III, Heidelberg.
- FRAZER 1922 = J. G. Frazer, *The Golden Bough* (1 volume abridged edition), London.
- GI MONTANARI 1995 = F. Montanari, *Vocabolario della lingua greca*, Torino.
- HORNBLOWER 2013 = S. Hornblower, *Herodotus: Histories, Book V*, Cambridge.
- KRAUS 1960 = T. Kraus, *Hekate*, Heidelberg.
- LSJ 1996 = Liddell–Scott–Jones, *A Greek-English Lexicon*, Oxford.
- MORAND 2001 = A.-F. Morand, *Études sur les hymnes Orphiques*, Leiden.
- OCD 2012 = *Oxford Classical Dictionary*, Oxford.
- Orphica 1805 = *Orphica cum notis H. Stephani, A. Chr. Eschenbachii, I. M. Gesneri, Th. Tyrwhitti*, Lipsiae [перп. Hildesheim 1971].
- RICHARDSON 1979 = *The Homeric Hymn to Demeter*, Oxford.
- TAYLOR 1772–1824 = T. Taylor, *The Hymns of Orphéus*, London.
- WEST 2008 = M. L. West, *Hesiod: Theogony and Works and Days*, Oxford.
- ГЕОРГИЕВ 1977 = В. Георгиев, *Траките и техният език*, София 1977.
- ЛОМА 1998 = А. Лома, »Scythica Euripidea«, *Зборник МС за класичне студије* 1, 135–175.
- СРЕЈОВИЋ/ЦЕРМАНОВИЋ 1979 = Д. Срејовић, А. Цермановић, *Речник грчке и римске митологије*, Београд.

*Мирослава Мајхер*

Miroslava Majher  
Faculty of Philosophy, Belgrade

### **Some Remarks on the Orphic Hymn to Hecate**

#### **Abstract**

In the Orphic hymn dedicated to the goddess Hecate, among numerous, often compound epithets, which are also ascribed to other deities, notably Artemis, we come across the name Περσεΐα. In this paper, the author takes into consideration possible meanings of this form in connection with another divine name, Persephone. On the basis of the fact that Hecate shares a lot of her epithets with other Greek deities, the author concludes that the goddess' role in Greek polytheism is not that of a unique deity, with distinct characteristics. The goddess may rather be recognized as one of the great female divinities, such as Magna Mater or Rhea, and her primary character cannot always be identified with that of a witch.

*Key Words:* Orphic hymn, Hecate, epithet, Περσεΐα, etymology.



Orsat Ligorio  
 Faculty of Philosophy, Belgrade  
 orsat.ligorio@gmail.com

## Old Phrygian *totin*<sup>1</sup>

*Abstract:* Old Phrygian *totin* '?' (M-01f) is derived from Proto-Indo-European accsg \*dh<sub>3</sub>tim 'gift'.

*Key Words:* Old Phrygian, Proto-Indo-European, Etymology.

The 'Midas Monument', which is probably the most iconic site of ancient Phrygia, features two niches, at least one of which originally housed (as we have now come to believe) the image of the Great Mother of the Phrygians, the *Matar Kubeleya*, displaced or destroyed long since. The first niche, which is rather lofty and tabernacular, occupies the central position on the Monument, and the other, which is in fact like a shed, is placed to the right of it, on the very margin of the massive relief which decorates the front of the Midas Monument.

Carved into the walls of this other niche, where the sides meet the roof, is an inscription, M-01f, written in Phrygian script running from left to right. This inscription is perhaps not as well-known as M-01a or M-01b, which famously appear on the left side and on the top of the Monument, but is just as difficult to 'crack' using the methods of Historical and Comparative Linguistics — if in fact not even more difficult, given

<sup>1</sup> The substance of this paper was first presented in May 2013 at the University of Copenhagen, where I lectured within the *Roots of Europe* project; the title of that lecture was 'Old Phrygian *totin*, Old Latin *berber*, Greek *delphis*'. In 2016 it reappeared as an *extra causam* 'stelling', or proposition, in my PhD thesis, *Serbo-Croatian Accent Retraction*, which was defended at the University of Leiden in March of that year. (Traditionally, PhD candidates at the University of Leiden present up to 4 *extra causam* propositions. See Ligorio 2016, *Stelling* 8.) But the very idea for the etymology presented on these occasions and proposed in this paper had originally occurred to me in 2012, while I was working on *Лигорио–Лубоцкий* 2013. The following year, in March 2013, this paper was drafted but has not been published until now. — I owe a particular debt to A. Lubotsky of Leiden University, with whom I have discussed the etymology of OPhr. *totin* on many occasions.

the relative bad luck with its lexicon consisting by and large of nontransparent hapaxes.<sup>2</sup>

In this paper I shall try to provide the etymology of the word *totin*.



Fig. 1. Inscriptio M-01f

On Fig. 1 above,<sup>3</sup> I read:

[—]as tuave|niy ae esuryoyoy totin| eḏae[s].<sup>4 5</sup>

The word *totin* is found on the far right of the central wall, and that is what was originally read by Ramsey 1883: 131. Some time after that, however, *yotin* came to be read instead.<sup>6</sup> Much of the posterior work hinged on this erroneous reading,<sup>7</sup> which seriously affected the interpretation of M-01f for the better part of the last century<sup>8</sup> – that is, until Brixhe–Lejeune 1984: I 17 finally assured that *totin* is the “lecture indiscutable”.

But even so, Phrygian is a language which is not completely understood. With confidence we can claim but one word in the M-01f, the 3sg aor *eḏae[s]* ‘has put’, which appears to continue PIE \*h<sub>1</sub>e-d<sup>h</sup>eh<sub>1</sub>-s-es-t.<sup>9</sup> The

<sup>2</sup> See Ligorio 2015a s.vv. *tuave|niy, esuryoyoy, totin*, and cf. the transcription below.

<sup>3</sup> After Brixhe–Lejeune 1984: I 15sq (see also II, plate 3, for photographs).

<sup>4</sup> So also Brixhe–Lejeune 1984: I 15. (Other editions: Ramsey 1883: 131; Kretschmer 1901: 116.)

<sup>5</sup> See *Abbreviations* below.

<sup>6</sup> As it were, JOTIM for TOTIM. The mistake goes back to Kretschmer 1901, whose drawing I reproduce:



<sup>7</sup> Friedrich 1932, Haas 1966, Lejeune 1969, Нерознак 1978 all have *yotin*.

<sup>8</sup> In particular, see Lejeune 1969: 35 and Нерознак 1978: 74.

<sup>9</sup> See Лигорин–Лубоцкий 2013: 191.



rest is obscure. It is, however, reasonable to assume that [—]as is a nominative singular and the subject of *edaē[s]*, probably a name like *Atas* (G-119, G-221) or *Midas* (M-01d, G-137, HP-102).

From this perspective, *totin* looks like an accusative singular.

And Kretschmer 1901: 116 indeed suspected it was an *i*-stem accusative singular, comparing *totin* to Gr. μάντιν from μάντις ‘seer’ — but he did not elaborate further on the root.<sup>10</sup>

Since, there has been a number of takes at the etymology of the Phr. *totin* and, to wit, (1) by Brixhe–Lejeune 1984: I 17, who suggest that *totin*, if demonstrative, is comparable to Gaul. *sošin* ‘this’ of RIG G-153; (2) by Orel 1997: 20, who suggests that *totin* is comparable to Ved. adv. *tāti* ‘so much’ and Gr. τόσσοσ ‘so great’; and, originally, (3) by Ramsey 1883: 131, who proposed that *totin* is related to *Tatas*, a well-attested name, e.g. in OPhr. *Tatas* (G-04) or *Tates* (G-122).

But neither suggestion fits quite right.

Ad (1). The *s* of Gaul. *sošin* does not match the *t* of Phr. *Totin*: originating from PIE \*s, it regularly corresponds to Phr. Ø — both word-initially and inbetween vowels.<sup>11</sup> Ad (2). Vedic *tāti* requires PIE \*tot(-i) and Greek τόσσοσ - PIE \*tot̥jos, neither of which can herald Phr. *totin*. Ad (3). *Tatas*, the name, is not attested in the *i*-stems.<sup>12</sup>

Instead, I propose that OPhr. *totin* derives from PIE \*dh<sub>3</sub>tis ‘gift’,<sup>13</sup> accsg \*dh<sub>3</sub>tim.

Compare Gr. δόσις ‘gift’, Lat. adv. *dē-ditim* ‘by surrender’, and, in the

<sup>10</sup> Other *i*-stem accusative singulars: OPhr. accsg *areyastin* ‘Areyastis’ (of Cybele, W-01a), NPhr. ευκιν ‘vow’ (30, 98).

<sup>11</sup> Compare Matasović 2009: 350 and Лигоріо–Лубоцкый 2013: 185. (Unless Brixhe–Lejeune loc. cit. imply PIE \*to- ⇒ \*to-ti-m — since Gaul. *sošin* derives from PIE pronoun \*so-, which is suppletive and alternates with \*to- — but in that case I’m not sure it wouldn’t be better to suppose that *-sin* of Gaul. *so-sin* reflects PIE \*-k̑<sub>i</sub>-im, with \*k̑<sub>i</sub> of Gr. σ-, OCS *sb*, Lith. *šis*, etc., and PIE \*to-k̑<sub>i</sub>-im, again, would not result in Phr. *totin*, as per op. cit.)

<sup>12</sup> See Ligorio 2015a and 2015b.

<sup>13</sup> See IEW 223 and NIL 61.

second part of composita, Ved. *-tti-* ‘gift’ (e.g. *bhaga-tti-* ‘gift of luck’), which all continue the PIE \*dh<sub>3</sub>tis.<sup>14 15</sup>

The PIE accsg \*dh<sub>3</sub>tim yields OPhr. *totin* regularly: 1. PIE \*d > Phr. *t* as in NPhr. gensg *Τιος* (passim) < PIE \*diuos (Ved. *dívaḥ*, Gr. gensg *Διός*);<sup>16</sup> 2. PIE \*Ch<sub>3</sub>C > Phr. CoC as in OPhr. *onoman* (W-01b) < PIE \*h<sub>3</sub>nh<sub>3</sub>m̄ (Gr. ὄνομα, Arm. *anun*);<sup>17</sup> 3. PIE \*t > Phr. *t* as in OPhr. *matar* (W-04, B-01) < PIE \*meh<sub>2</sub>tēr (Ved. *mātā*, Gr. μήτηρ);<sup>18</sup> 4. PIE \*i > Phr. *i* as in OPhr. *kin* (B-01) < PIE accsg \*k<sup>w</sup>im (Hitt. accsg *ku-in*, Gr. accsg *τίv-*);<sup>19</sup> 5. PIE \*-m > Phr. *-n* as in the OPhr. *o*-stem accsg *-un* (passim) < PIE \*-om (Ved. *-am*, Gr. *-ov*) or, better, as in the OPhr. *i*-stem accsg *-in* (W-01a), Nphr. *-iv* (30) < PIE \*-im (Ved. *-im*, Gr. *-iv*).<sup>20</sup>

Based on this etymology, and given the text [—]as<sub>1</sub> *tuave | niy<sub>2</sub> ae<sub>3</sub> esuryoyoy<sub>4</sub> totin |<sub>5</sub> eḏaḑ[s]<sub>6</sub>*, I hazard the following interpretation: ‘X-as<sub>1</sub> has<sub>6</sub> put<sub>6</sub> (sc. this niche) as<sub>5</sub> a<sub>5</sub> gift<sub>5</sub> *tuave | niy<sub>2</sub> ae<sub>3</sub> esuryoyoy<sub>4</sub>*’ where *totin* ‘as a gift’ is understood as an apposition to the implicit object of *eḏaḑ[s]* ‘has put’, like *sikeneman* ‘this niche’ of M-01b, or similar.<sup>21</sup>

What *tuave | niy, ae, or esuryoyoy* is, I do not know.

Certainly, the Midas Monument, carved with inscriptions of the Old Phrygian period, continues to puzzle and haunt those of us who took up the study of these mysteries (which I did for a hobby, not knowing how easily Phrygian grows on a person).

<sup>14</sup> See Chantraine I 279; Brugmann 1906: 431; KEWA II 40.

<sup>15</sup> PIE \*dh<sub>3</sub>-ti-s ‘gift’, derives from PIE \*deh<sub>3</sub>- ‘give’ (Ved. *dá-dā-ti*, Gr. *δί-δω-μι*, etc.) as PIE \*ǵñh<sub>3</sub>-ti-s ‘knowledge’ derives from PIE \*ǵneh<sub>3</sub>- ‘know’. Cf. Gr. *γτ-γνῶ-σκ-ω* and *γνῶ-σι-ς*. (Gr. *γνῶσις* is the expected reflex of *ǵñh<sub>3</sub>-ti-s* since, in fact, it stands for \*ǵñh<sub>3</sub>-ti-s and PIE \*Cñh<sub>3</sub>C yields Gr. *νω* regularly.) Similar derivation is seen in other *set*-roots, ending in \*h<sub>1</sub> and \*h<sub>2</sub>, e.g. \*d<sup>h</sup>eh<sub>1</sub>- ‘put, set’ (Gr. *τί-θη-μι*, Ved. *dá-dhā-ti*) ⇒ \*d<sup>h</sup>h<sub>1</sub>-ti-s ‘setting’ (Gr. *θέ-σι-ς*, Ved. *-dhi-ti*) or \*steh<sub>2</sub>- ‘stay, stand’ (Gr. *ἵ-στη-μι*) ⇒ \*sth<sub>2</sub>-ti-s ‘state’ (Gr. *στά-σι-ς*, Ved. *sthí-ti*, *-st-i*).

<sup>16</sup> Cf. Lubotsky 2004 and Лигорио–Лубоцкиѣ 2013: 185.

<sup>17</sup> Cf. op. cit. 186.

<sup>18</sup> Cf. op. cit. 185.

<sup>19</sup> Cf. op. cit. 183.

<sup>20</sup> Cf. op. cit. 186 (and n. 10 above).

<sup>21</sup> Compare *ates arkaievais akenanogavos midai lavagtaei vanaktei edaes* (M-01a) where, likewise, the object is not expressed.

But I hope OPhr. *totin* ‘gift’ brings us one step closer to the complete understanding of the inscriptions of the Midas Monument, and of the Phrygian language.<sup>22</sup>

## Abbreviations

* — reconstructed form	— wall boundaries
> — ‘yields’	[—] — lacuna
< — ‘comes from’	[abc] — restituted characters
⇒ — ‘yields by derivation’	⸗⸘⸙ — damaged characters
NPhr. — New Phrygian	Arm. — Armenian
OCS — Old Church Slavonic	Gaul. — Gaulish
OPhr. — Old Phrygian	Gr. — Greek
Phr. — Phrygian	Hitt. — Hittite
PIE — Proto-Indo-European	Lat. — Latin
Ved. — Vedic	Lith. — Lithuanian

## Bibliography

- Brixhe, Claude, Michel Lejeune. *Corpus des inscriptions paléo-phrygiennes*. Vols. I–II. Paris: Institut français d’études anatoliennes, 1984.
- Brugmann, Karl. *Grundriß der Vergleichenden Grammatik der Indogermanischen Sprachen*. Band II.1. Zweite Bearbeitung. Straßburg, 1906.
- Chantraine, Pierre. *Dictionnaire étymologique de la langue grecque : Histoire des mots*. T. I–IV. Paris: Klincksieck, 1968–1977.
- Friedrich, Johannes. *Kleinasiatische Sprachdenkmäler*. Berlin: De Gruyter, 1932.
- Haas, Otto. *Die phrygischen Sprachdenkmäler*. Sofia: Academie bulgare des sciences, 1966.

<sup>22</sup> I draw the reader’s attention to the fact that OPhr. *totin*, with its PIE \*d > Phr. *t*, adds to the evidence supporting the Phrygian ‘Lautverschiebung’. (See Lubotsky 2004.)

*Lucida intervalla* 45 (2016)

- IEW: Pokorny, Julius. *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch*. Vol. I. Tübingen–Basel: Francke, 1959.
- KEWA: Mayrhofer, Manfred. *Kurzgefaßtes etymologisches Wörterbuch des Altindischen*. Bd. I–IV. Heidelberg: Winter, 1956–1980.
- Kretschmer, Paul. Zu der phrygischen Inschrift Bd. XIII, S. 352. *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes* 15/1901, 115–116.
- Lejeune, Michel. Discussions sur l'alphabet phrygien. *Studi micenei ed egeo-anatolici* 10/1969, 19–48.
- Ligorio, Orsat. *Old Phrygian Word Index*. MS, 2015a. <[www.academia.edu/12132826/Old\\_Phrygian\\_Word\\_Index](http://www.academia.edu/12132826/Old_Phrygian_Word_Index)>
- Ligorio, Orsat. *New Phrygian Word Index*. MS, 2015b. <[www.academia.edu/12132831/New\\_Phrygian\\_Word\\_Index](http://www.academia.edu/12132831/New_Phrygian_Word_Index)>
- Ligorio, Orsat. *Serbo-Croatian Accent Retraction : Its Course and Character in the Dialect of Dubrovnik*. Leiden: University of Leiden, 2016.
- Лигорио, Орсат, Александр Лубоцкий. Фригийский язык. *Языки мира : Реликтовые индоевропейские языки Передней и Центральной Азии*, Москва : Academia, 2013, 180–195.
- Lubotsky, A. 2004. The Phrygian Zeus and the problem of *Lautverschiebung*. *Historische Sprachforschung* 117/2, 229–237.
- Matasović, Ranko. *Etymological Dictionary of Proto-Celtic*. Leiden–Boston: Brill, 2009.
- Нерознак, В. П. *Палеобалканские языки*. Москва: Наука, 1978.
- NIL: Wodtko, Dagmar, Britta Irslinger, Carolin Schneider. *Nomina im Indogermanischen Lexikon*. Heidelberg: Winter, 2008.
- Ramsey, W. M. On the Early Historical Relations between Phrygia and Cappadocia. *Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain & Ireland* 15 I/1883, 100–135.

Орсат Лигорио  
Филозофски факултет, Београд

## Старофригијски *totin*

Апстракт

Предлаже се да стфриг. *totin* ‘?’ из натписа М-01f потиче од ие. \*dh<sub>3</sub>tis ‘давање; поклон’, у вези са коријеном \*deh<sub>3</sub>- ‘дати’, тј. да потиче од accsg \*dh<sub>3</sub>tim. Упореди грч. δόσις ‘давање; поклон’, лат. adv. *dē-ditim* ‘предајом’ и, у другом дијелу композитâ, вед. -*tī*- ‘поклон’ — све од ие. \*dh<sub>3</sub>tis. На темељу ове етимологије, предлаже се да натпис М-01f, из којег ова ријеч потиче, [-]as<sub>1</sub> tuavē | niy<sub>2</sub> ae<sub>3</sub> esuryoyoy<sub>4</sub> totin |<sub>5</sub> ɛdæ[s]<sub>6</sub>, значи ‘Х-ас<sub>1</sub> поставио<sub>6</sub> је<sub>6</sub> (sc. ову нишу) као<sub>5</sub> поклон<sub>5</sub> tuavē | niy<sub>2</sub> ae<sub>3</sub> esuryoyoy<sub>4</sub>’ гдје се узима да је *totin* ‘као поклон’ апозиција уз неизражени објекат глагола ɛdæ[s]. (Као нпр. *sikenetan* ‘ову нишу’.) Ие. \*dh<sub>3</sub>tim > стфриг. *totin* са фриг. *t* < ие. \*d подупире тзв. Lautverschiebung у фригијскоме.

*Кључне ријечи:* старофригијски, индоевропски, етимологија.



Борис Пендељ  
Драгана Димитријевић  
Филозофски факултет, Универзитет у Београду  
bpendelj@f.bg.ac.rs  
dragana\_dim77@hotmail.com

## Херојство нових генерација: ἀριστεία у Цицероновим писмима Атику\*

*Апстракт:* Циљ овога рада јесте да се додатно осветли употреба грчке лексеме ἀριστεία у Цицероновим писмима Атику. Наша лингвистичка анализа показује да је адресант у сва три случаја дату лексему употребио како би окарактерисао понашање припадника млађе генерације.

*Кључне речи:* ἀριστεία, Цицерон, билингвализам, Долабела, Октавијан, нове генерације.

### 0. Увод

Цицеронов билингвализам је тако комплексан феномен да су постојеће студије тек зацртале главне путоказе које би будућа научна истраживања требало да следе и детаљније зађу у појединачне сегменте датог феномена.<sup>1</sup> Будући да је *промена кода*, која се сматра једним од најважнијих показатеља нечијег билингвализма,<sup>2</sup> у Цицероновом случају готово искључиво била резервисана за преписку, проучавања Цицероновог билингвализма односе се, по правилу, на епистолографски део његовог стваралаштва. Тако је и наше истраживање покушај да се осветли само један детаљ из непрегледног

\* Чланак је делимично настао као резултат рада на пројекту Модернизација западног Балкана, бр. 177009, финансираном од стране Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

<sup>1</sup> Издвајамо Steele 1900 и Rose 1921 као примере квантификативне анализе, из времена када модерна лингвистика још увек није достигла свој највећи замајац, и Baldwin 1992 и Adams 2003: 308–347 као узорне лингвистичке студије са савременом терминолошком апаратуром.

<sup>2</sup> Adams 2003: 1–29.

мноштва питања и проблема који се тичу употребе грчког језика у Цицероновим писмима.

Цицеронова преписка са Атиком представља јединствено сведочанство о многим, разнородним елементима интимне комуникације припадника римске елите у последњим деценијама Републике, те и о природи њиховог билингвализма.<sup>3</sup> Стога, она нуди богат материјал за проучавање интензитета, контекстуалних услова и различитих функција промене кода у комуникацији са најближим пријатељем. У овом раду позабавићемо се употребом грчке лексеме ἀριστεία, која се јавља три пута, у три Цицеронова писма Атику.<sup>4</sup> До сада су у науци била анализирана само прва два случаја Цицеронове употребе дате лексеме, и то из филолошке и друштвено-историјске перспективе,<sup>5</sup> док је трећи случај остао потпуно незапажен. Наша намера је да ово питање сагледамо целовито, са посебним освртом на његове лингвистичке аспекте, и тослужећи сетеоријско-методолошким оквиром који пружа *дискурсна анализа*.<sup>6</sup> Тако целу Цицеронову преписку са Атиком можемо посматрати као својеврстан *дискурс*, а појединачна писма као *текстове*.<sup>7</sup>

<sup>3</sup>Са свешћу да тешко можемо донети јасан суд о епистографској пракси било којег другог угледног Римљанина из датог периода, осим самог Цицерона, мишљења смо да Цицеронова преписка ипак јесте представник, додуше вероватно најбољи, своје врсте.

<sup>4</sup>Главна текстолошка подлога за нашу анализу јесте издање Shackleton Bailey 1967, на које ћемо у даљем тексту реферисати скраћеницом SB.

<sup>5</sup>Реч је о расправи изнетој у Shackleton Bailey 1967: 309–310 (Appendix I).

<sup>6</sup>Дуже од четврт века у хуманистичким наукама (лингвистици, социологији, психологији, антропологији) примењује се скуп истраживачких приступа познатих под именом *критичка анализа дискурса* (critical discourse analysis – CDA) или, у новије време, *критичка истраживања дискурса* (critical discourse studies – CDS). Норман Ферклаф, један од утемељивача и главних представника датих приступа, дефинише *дискурс* као »употребу језика схваћену као део друштвене праксе« (Fairclough 1995: 7).

<sup>7</sup>Торенаведеним имплицирамо терминолошко разграничење између *дискурса* и *текста*, при чему *дискурс* схватамо као тематски и садржајно кохерентан језички материјал, који се обично састоји од великог броја *текстова*.



\*

1.1 Према сачуваним изворима, прво сведочанство употребе лексеме ἀριστεία налазимо у другом одељку Цицероновог писма Атику од 2. маја 44. године (*Att.* 14.16), одмах после неколико уводних редака, који се тичу текућих питања. Будући да се суштина промене кода може сагледати само посматрањем ширег контекста, дати одељак наводимо у целини:<sup>8</sup>

*Sed ad rem ut veniam, o Dolabellae nostri magnam ἀριστείαν! quanta est ἀναθεώρησις! equidem laudare eum et hortari non desisto. recte tu omnibus epistulis significas quid de re, quid de viro sentias. mihi quidem videtur Brutus noster iam vel coronam auream per forum ferre posse. quis enim audeat violare proposita cruce aut saxo, praesertim tantis plausibus, tanta approbatione infimorum?*

Уочавамо да је грчка именица ἀριστεία употребљена у акузативу, и то као управна реч у именичкој синтагми која представља својеврсну тзв. елиптичну, безсубјекатску реченицу,<sup>9</sup> и исказ врло наглашене експресивности.<sup>10</sup> Потом, у наставку следи још једна кратка реченица са променом кода, која се односи на исту тему и служи као потпора претходно реченом. У датој реченици грчка именица ἀναθεώρησις има функцију субјекта.<sup>11</sup> Дакле, у овим реченицама, те и у целом одељку, Цицерон је синтаксичко и семантичко-прагматичко тежиште ставио на две наведене грчке лексеме, што иде у прилог

<sup>8</sup>»Него да пређем на важније теме – о какав генијалан *тресак* и *блесак* нашег Долабеле! Какав *публицитет*! Стварно не престајем да га хвалим и бодрим. У писму за писмом с правом подвлачиш шта мислиш о самом чину, као и о његовом извршиоцу. Чини ми се да би наш Брут сад заиста могао да се прошета форумом са златним венцем на глави. Ко би се усудио да му се супротстави и ризикује да буде разапет или бачен са литице, поготово у ситуацији када добија толике аплаузе и толику подршку светине?« (прев. Д. Д.).

<sup>9</sup>О питањима везаним за категорију субјекта и безсубјекатским реченицама види нпр. Babby 1989 и Kunzmann-Müller 2008.

<sup>10</sup>Треба имати на уму да се у лингвистици експресивност и информативност често посматрају као међусобно искључиве категорије, што оне заправо уопште нису. На ову чињеницу указано је нпр. у Dragičević 2009: 41.

<sup>11</sup>Види фусн. 9.

тези да један од главних мотива за промену кода јесте потреба за што већом експресивношћу.

Лексема ἀριστεία представља срж информације коју је целим наведеним одељком Цицерон хтео Атику да пренесе, или, како ћемо видети касније, да са њим подели. Она је израз адресантовог одушевљења и усхићења, које се граничи са еуфоријом.

Како би нам постали јаснији мотиви за овакав језички избор, осврнимо се на кратко на могуће књижевне изворе који су Цицерону могли послужити као инспирација. Лексема ἀριστεία није заступљена у Хомеровим еповима, већ се јавља у познијим верзијама *Илијаде*, опремљеним насловима, које су настале у хеленистичком периоду и готово извесно биле читане у Риму у I веку пре нове ере. Тако се у наслову V, XI и XVII певања *Илијаде* реферише на Диомедово, Агамемново и Менелајево јунаштво (ἀριστεία). До душе, већ у Херодотовој *Историји* помиње се Диомедова врност (ἀριστεία),<sup>12</sup> и то као део поетске технике истицања главних особина датог јунака, па је јасно да је овај концепт карактеризације одређених јунака био коришћен и пре хеленистичког доба.<sup>13</sup>

Дакле, према Цицероновом мишљењу, Долабела је заслужио да се сврста у ред највећих јунака, ако не баш античког света, а оно сигурно савремене римске политичке сцене. Откуда тако велико Цицероново одушевљење Долабелиним понашањем почетком маја 44. године?

Долабела је једна од најинтересантнијих личности на римској политичкој сцени четрдесетих година I века пре нове ере.<sup>14</sup> Цицерон

<sup>12</sup>Her. Hist. 2.116.

<sup>13</sup>О томе детаљније нпр. Lillge 1911 и Krischer 1971. Ова запажања и податке дугујемо колегама Александру Ломи и Јовани Шијаковић, којима свесрдно захваљујемо.

<sup>14</sup>Биографске податке о Долабели овде преузимамо из Der Neue Pauly 1997: 172-173. У модерној науци постоји колебање у вези са његовим личним именом, у оквиру Indices у SB на страни 326 стоји следеће: P. Cornelius Dolabella (Cn. Cornelius Lentulus Dolabella?). Био је познат по свом раскалашном животу, па ипак из-

је 50–49. године такоређи стављен пред свршен чин и помало невољно пристао је да му Долабела постане зет. Напоследку, Тулијин и Долабелин брак није потрајао, али чак и после развода, 46. године, бивши таст и зет остају у сасвим добрим односима, упркос чињеници да Долабела на крају Цицерону није исплатио мираз. Цезар је 1. јануара 44. предложио да током његовог планираног похода на Парћане суфектни конзул буде Долабела. На седници Сената, заказаној за мартовске Иде, требало је да се расправља управо о регуларности тога избора.<sup>15</sup> После Цезаровог убиства Долабела је преузео улогу конзула, Антонијевог колеге. Крајем априла Антоније је напустио Рим<sup>16</sup> и Долабела је искористио тренутак да заузме страну Цезароубица, те да растера непрегледну масу која се свакодневно окупљала на форуму, истичући своју верност убијеном Цезару.<sup>17</sup> Такве активности морале су загрејати срце већ помало разочараном Цицерону.

1.2 Примењујући принципе дискурсне анализе, учили смо и тематску и лексичку повезаност малопре цитираног одељка и писма од претходног дана, послатог 1. маја 44. године (*Att.* 14.15). Дато писмо почиње следећим речима:<sup>18</sup>

*O mirificum Dolabellam meum! iam enim dico meum; antea, crede mihi, subdubitabam. magnam àναθεώρησιν res habet: de saxo, in crucem, columnam tollere, locum illum sternendum locare! quid quaeris? heroica.*

Овога пута комуникација између адресанта и адресата почиње експлицитно да је уживао симпатије припадника старије генерације. Наиме, Цицерон га је два пута бранио на суду, а Цезар му је опраштао разне неуспехе, па чак и политички ризикантне самосталне акције. Цицеронова жена Теренција и кћерка Тулија су у његовом одсуству уговориле брак са Долабелом.

<sup>15</sup>О политичкој ситуацији у Риму, о Цицероновој и Долабелиној улози у догађајима непосредно после Цезаровог убиства види нпр. Pendelj 2013: 7–26.

<sup>16</sup>Ramsey 2003: 4.

<sup>17</sup>*Phil.* 1.5, 30.

<sup>18</sup>»О чаробан ли је овај мој Долабела! Ето, коначно кажем мој. Раније сам, веруј ми, имао извесних сумњи. Ствар је добила велики *публицитет* – он прети бацањем са литице, разапињањем на крст, руши меморијални стуб, уговара сређивање терена! Шта кажеш? Стварно херојски.« (прев. Д. Д.).

кламативним акузативом именичке синтагме у којој је управна реч *Dolabella*. Примећујемо како је поменути Долабелин поступак овде у ствари први пут окарактерисан грчком лексемом ἀναθεώρησις, а да је у наредном (већ анализираном) писму дата квалификација била проширена, између осталог, и другом грчком лексемом (ἀριστεία). Такође, уочавамо да је и на овом месту Цицерон осећао како свој доживљај целе ситуације треба да изрази, осим употребом лексеме ἀναθεώρησις, још неким додатним језичким средством велике експресивне снаге, па је додао и реч *heroica*, којом алудира на херојско понашање, као што то чини и лексемом ἀριστεία.

Лексичке и синтаксичко-прагматичке подударности између *Att.* 14.16 и *Att.* 14.15 сежу и даље, па тако једноставне предлошко-падешке конструкције *de saxo, in cruce* из 14.15 добијају своју разраду у реченици *quis enim audeat violare proposita cruce aut saxo* из 14.16.

1.3 Цицероново одушевљење Долабелиним понашањем јасно се види и из његовог писма самоме Долабели, које је 3. маја послато на увид Атику (14.17А). У томе писму Цицерон своје адресату ставља до знања како влада опште мишљење да је за његово јунаштво помало заслужан и сам Цицерон.<sup>19</sup> Потом, у наставку себе упоређује са Нестором, а Долабелу са Агамемноном.<sup>20</sup> Дакле, имплицитна поређења која је Цицерон активирао употребом лексеме ἀριστεία у писму 14.16, овде добијају експлицитну потврду.

\*

2. Други пут Цицерон користи лексему ἀριστεία у првим речени-

<sup>19</sup>Писмо почиње: *Etsi contentus eram, mi Dolabella, tua gloria satisque ex ea magnam laetitiam voluptatemque capiebam, tamen non possum non confiteri cumulari me maximo gaudio quod vulgo hominum opinion socium me ascribat tuis laudibus.*

<sup>20</sup>Цицерон каже: *et tamen non alienum est dignitate tua, quod ipsi Agamemnoni, regum regi, fuit honestum, habere aliquem in consiliis capiendis Nestorem, mihi vero gloriosum te iuvenem consulem florere laudibus quasi alumnum disciplinae meae* (14.17А.2).

цама писма послатог само неколико дана после писма 14.16 (овде, 1.1), 8. маја 44. године (*Att.* 14.19).<sup>21</sup>

*sed cum ex Dolabellae ἀριστεία (sic enim tu ad me scripseras) magna desperatione adfectus essem, ecce tibi et Bruti et tuae litterae! Ille exsilium meditari. nos autem alium portum propiorem huic aetati videbamus; in quem mallet equidem pervehi florente Bruto nostro constitutaque re publica. Sed nunc quidem, ut scribis, non utrumvis. Adsentiris enim nostrum aetatem a castris, praesertim civilibus, abhorрere.*

И на овом месту грчка именица ἀριστεία представља управну реч именичке синтагме, која има исте главне елементе као и у писму 14.16. Наиме, уз њу стоји латински придев *magna* и генитив имена *Dolabella*, с тим што дата именичка синтаagma више не стоји самостално, већ представља део предлошко-падешке конструкције са предлогом *ex*, у оквиру временске реченице са везником *cum*.

Уочавамо да је промену кода у виду употребе лексеме ἀριστεία у ствари започео Атик, а не Цицерон (*sic enim tu ad me scripseras*). Дакле, Цицерон се вероватно још у писму од 2. маја (14.16) само надовезао на Атиково спретно језичко поигравање, и његова промена кода била је условљена претходним, за нас данас изгубљеним, истоветним Атиковим језичким понашањем.

Потом, у претпоследњем одељку сазнајемо да је Атик почео Цицерону да пребацује како га је Долабелин чин одушевио више него што он то стварно завређује, а Цицерон се брани објашњењем да своје одушевљење црпи управо из Атикових извештаја, те да је сам Атик крив због тога што је Цицерона преплавило победничко расположење.<sup>22</sup>

<sup>21</sup>»Али баш кад ми је Долабелин генијални *тресак и блесак* (наиме, тако си ти то окарактерисао) коначно подигао расположење, ево ти и Брутовог и твог писма! Он размишља о изгнанству. А ја мислим да је за моје године много примеренији мало другачији животни епилог, који бих хтео да доживим тек када дође Брутових пет минута славе и када држава буде на стабилним ногама; али сада, како пишеш, и нисмо у позицији да бирамо – слажемо се да наше године нису више за потуцање по војним логорима, посебно не у грађанском рату« (прев. Д. Д.).

<sup>22</sup>'*me facere magnam πράξιν Dolabellae.*' *mihī mehercule ita videtur, non potuisse maiorem tali re talique tempore. sed tamen quicquid ei tribuo, tribuo ex tuis litteris* (14.19.5).

Можемо да закључимо како је грчка лексема ἀριστεία у два наведена писма Атику послужила Цицерону да на веома кратак и ефектан начин реферише на Долабелино, према његовом мишљењу, јуначко понашање, те да је њена употреба у оба случаја била изразито афирмативна.

\*

3.1 Грчка лексема ἀριστεία трећи пут јавља се у писму с почетка новембра 44. (Att.16. 9):

*Binae uno die mihi litterae ab Octaviano, nunc quidem ut Romam statim veniam; velle se rem agere per senatum. cui ego non posse senatum ante Kal. Ian., quod quidem ita credo. ille autem addit 'consilio tuo'. quid multa? ille urget, ego autem σκήπτομαι. non confido aetati, ignoro quo animo. nil sine Pansa tuo volo. vereor ne valeat Antonius, nec a mari discedere libet. at metuo ne quae ἀριστεία me absente. Varroni quidem displicet consilium pueri, mihi non. firmas copias habet, Brutum habere potest; et rem gerit palam, centuriat Capuae, dinumerat. iam iamque video bellum. ad haec rescribe. tabellarium meum Kalendis Roma profectum sine tuis litteris miror.*<sup>23</sup>

Последњи пут, дакле, налазимо је у једном кратком писму, у коме адресант телеграфским стилем информисе, колеба се, стрепи, моли. Ситуација је ванредна, Цицерону се чини да ствари измичу контроли, и из овога писма сасвим је видљива његова нервоза. Реченице су кратке, сведене. Стога, оно што повезује ово место са друга два одељка у којима се ἀριστεία јавља јесу елиптичност и експресивност, мада је Цицероново расположење сасвим другачије – јасно је да нема више ни трага од пређашње еуфорије која га је преплављивала по-

<sup>23</sup>»У једном дану, два писма од Октавијана – сада му настало да се сместа вратим у Рим. Каже да хоће да делује кроз Сенат. Одговорих му да Сенат не може да заседа пре јануарских Календи, тако заиста и мислим. А он ће на то: »твоја је задња«. Шта још о томе? Он навалио, а ја одутовлачим. Ма, не могу да се поуздам у његове године, и нисам сигуран каква му је ћуд. Не бих ја ништа предузимао без твога Пансе. Плашим се да Антоније сувише не ојача и не бих се баш радо удаљавао од обале. Али се прибојавам некаквог већ треска и блеска у мом одсуству. Варону се уопште не свиђа дечкићев план, а ја нисам тога мишљења. Има јаке трупе и може да придобије Брута. Такође, игра отворено, у Капуи формира јединице, даје шаком и капом. Раг, очигледно, само што није почео. Одговори ми, молим те, на све ово! Зачућен сам да је мој курир о Календама пошао из Рима без твога писма.« (прев. Б. П.)

четком маја. Потом, за разлику од претходна два писма, написана почетком маја, ἀριστεία се у овоме писму сигурно не односи на Долабелу.<sup>24</sup> У SB у апендиксу<sup>25</sup> ово место је само поменуто, без икаквог додатног објашњења, док се у коментару уз наведено писмо чак и не помиње, али се на њега осврће у коментару уз претходно писмо (16.8),<sup>26</sup> при тумачењу облика *actum*:

\*\*\**Romam, ne desideremur si quid actum videbitur.*

Предложена текстуална варијанта аргументује се Цицероновим очигледним страхом да би се у Риму могло одиграти нешто значајно и са повољним исходом у борби против Антонија, али без његовог учешћа, чиме би се урушила његова, ионако пољуљана, репутација. Потом, као потврду тога става, у SB реферише се управо на реченицу којом се у овом одељку бавимо. Слажемо се са тумачењем изнетим у SB, али оно што је остало недоречено, јесте питање ко је могао да изазове *тресак* и *блесак*, односно на кога је Цицерон тачно мислио.

**3.2** Одговоре на постављена питања ваља потражити у претходном писму Атику (*Att.* 16.8), написаном дан или два раније. Већ на почетку, Цицерон саопштава Атику да Октавијан има »грандиозне планове«, те да га је писмено обавестио о својим поступцима и намерама – поготово о ономе најважнијем – да се поведе рат против Антонија и то под његовим вођством.<sup>27</sup> Цицерон схвата да ће убрзо почети рат, и

<sup>24</sup> Долабела је, крајем новембра, пре истека свога конзулата, пошао на Исток, у Сирију (*Syme* 1939: 124). У писму Атику, послатом пре 11. новембра, Цицерон изражава своје задовољство јер је о његовом раскиду пријатељства с Долабелом, осим дотичног, упозната и јавност (*Att.* 15.15.1). Такође, у наставку, истиче да разлози нису само приватни, него да је тако поступио у интересу државе.

<sup>25</sup> Види фусн. 5. У Tyrell–Purser 1899: 25 помиње се алузија на *Илијаду* и предлаже следећи превод читаве реченице: *I fear some one may have his innings at Rome in my absence.*

<sup>26</sup> SB: 298.

<sup>27</sup> *Kalendis vesperi litterae mihi ab Octaviano. magna molitur. [...] plane hoc spectat ut se duce bellum geratur cum Antonio. itaque video paucis diebus nos in armis fore. quem autem sequamur? vide nomen, vide aetatem. atque a me postulat primum ut clam colloquatur*

тада отворено испољава своје страхове и сумње: Октавијаново порекло, као и његове године,<sup>28</sup> свакако нису могли да му улију поверење, а Октавијанов предлог да се тајно састану сматрао је детињастим.<sup>29</sup>

При крају другог одељка Цицерон износи своје виђење тренутних прилика: препричава како је саветовао Октавијану да се упути у Рим,<sup>30</sup> јер би својим искреним наступом могао да придобије и угледне људе и обичан народ. Потом, одједном изражава жаљење због Брутовог одсуства, будући да сматра како дотични пропушта јединствену прилику да коначно заблиста и обнови посусталу Републику. Напоследку, Цицерон тражи савет од Атика – да ли да и сам оде у Рим или да остане у Путеолима или пак да оде у безбеднији Арпин. На крају писма каже да никада у животу није имао већу дилему.<sup>31</sup>

На основу свега наведеног, може се закључити следеће:

- Ἀριστεία се у трећем случају односи на значајан догађај којим би се скрајнуо Антоније, што би био пут ка обнови Републике.
- Цицеронове недвосмислене симпатије су на страни Брута,

*tecum vel Capuae vel non longe a Capua. puerile hoc quidem, si id putat clam fieri posse. docui per litteras id nec opus esse nec fieri posse* (16.8.1).

<sup>28</sup>Октавијан је тада имао деветнаест година. Своје утиске о Цезаровом усвојеном сину Цицерон преноси Атику током априла, након сусрета са младићем, који се због Цезаровог убиства вратио у Италију (*Att.* 14.5.3; 14.10.3; 14.11.2; 14.12.2). Хвали Октавијанову срдачност и fine манире, али сумња у његову искреност. Пита се какве су му намере и како ће га народ прихватити. И у јуну пише да је испрен и пун духа, али и да не верује његовим годинама, пореклу и образовању (*Att.* 15.12.2). Цицерон, дакле, у младићу, тек незнатно млађем од сопственог сина, већ тада види даровитог политичара који мора још много да учи. О свему овоме види нпр. Van der Blom 2003.

<sup>29</sup>*puerile hoc quidem.* Слично и о Цезаровом убиству: *acta enim illa res est animo virili, consilio puerili* (*Att.* 14.21.3). О односу према Антонију након тог догађаја: *itaque stulta iam Iduum Martiarum est consolatio. animis enim usi sumus virilibus, consiliis, mihi crede, puerilibus.* (*Att.* 15.4.2). У последњем наведеном одломку, као и у 16.9, Цицерон користи грчку лексему ἀπορία да би показао како је у великим недоумицама због детињастих поступака и размишљања (*puerilis*).

<sup>30</sup>У истом писму Цицерон наводи да је обавештен да је и Антоније са знаменитом Петом легијом кренуо ка Риму (16.8.2).

<sup>31</sup>Види фусноту број 28.



човека у најбољим годинама, који има јединствену прилику да обнови државу;

- Цицерон такав сценарио призива и замишља, али, осим предосећаја да је ситуација у Риму повољна, нема тачну идеју како би се то могло извести, па се због тога изражава помало уопштено;
- Цицерон најпре види Октавијана као потенцијалног извршиоца једног таквог »јуначког дела« (треска и блеска), али као да ни сам себи то не жели да призна; свестан је младићевог наглог успона и његових амбиција; поузда се у то да на њега може да утиче, али му не верује и због његових година сматра га неискусним и недораслим за највећа дела;
- Будући да се ἀριστεία у 16.9 може односити на Октавијана, сматрамо да њена конотација није сасвим афирмативна, јер – убрзо ће се и потврдити – осликава сложеност односа између прекаљеног политичара у поодмаклим годинама и незрелог, али изузетно амбициозног и властољубивог младића; наиме, Цицерон увиђа да његова подршка Октавијану лако може да се измакне контроли и да се, стога, уплео у једну »опасну везу«.

#### 4. Цицерон и нове генерације<sup>32</sup>

Цицеронова отвореност за комуникацију и сарадњу са људима различите животне доби лако је уочљива у његовој обимној преписци.<sup>33</sup> Своја размишљања о различитим генерацијама он износи у

<sup>32</sup>Од знамените Манхајмове студије о проблему дефинисања *генерације* наовамо у хуманистичким наукама појавило се непрегледно мноштво истраживања која се на различите начине баве овом тематиком (Manheim 1970 (1928)), па тај тренд није сасвим заобишао ни класичне науке (види нпр. Bertman 1976). Ипак, колико знамо, до сада није уочено да је Цицеронова промена кода, између осталог, могла послужити и томе да се језгровито дефинише специфично понашање млађе генерације. На Манхајмову студију упутио нас је колега Јово Бакић, па му на томе захваљујемо.

<sup>33</sup>Цицеронови кореспонденти су бројни – људи у средњим, зрелим и познијим годинама, али и млади, са којима се такође труди да успостави искрену комуникацију, било као родитељ, учитељ или пријатељ (Isayev 2007 :12). Уопштено о његовој кореспонденцији са млађим нараштајима види Leach 2006.

филозофским списима *Cato Maior de Senectute* и *De Officiis*, које је написао управо 44. године.<sup>34</sup> Ако се упореде Цицеронови ставови изнети у веома кратком временском интервалу – у делу *Cato Maior de Senectute* (*et infirmitas puerorum, et ferocitas iuvenum et gravitas iam constantis aetatis et senectutis maturitas naturale quiddam habeat, quod suo tempore percipi debeat*),<sup>35</sup> у писму Атику од 11. маја (*amariorem enim te senectus facit. stomachor omnia. sed mihi quidem βεβίωται; viderint iuvenes*)<sup>36</sup> и онеме од 8. маја, у коме се износе похвале на рачун Долабеле (ἄριστεία)<sup>37</sup> – може се закључити да су његова осећања према млађим генерацијама у датом периоду била помешана. Слична подударност јавља се након пола године. Наиме, у писму послатом 5. новембра,<sup>38</sup> само један дан након писма 16.9, Цицерон обавештава Атика да је завршио спис *De Officiis*, који је намењен и младим генерацијама.<sup>39</sup> Као искусан политичар и филозоф практичар, он и у овом спису износи предности и недостатке различитих животних доби. Главни недостатак младих људи је њихова недовољна способност процене при доношењу одлука,<sup>40</sup> која произлази из њиховог неискуства, те им препоручује да поштују старије, поготово оне најбоље, како би се на њих угледали или ослонили.<sup>41</sup>

<sup>34</sup>Три дана након писма 14.19, Цицерон обавештава Атика да мора изнова да чита свој нови спис *Cato Maior de senectute*, који му је, како у наставку каже, и послао (*Att.* 14. 21.3).

<sup>35</sup>*Sen.* 33.

<sup>36</sup>*Att.* 14. 21.3.

<sup>37</sup>*Att.* 14. 19. 1.

<sup>38</sup>*Att.* 16.11.4.

<sup>39</sup>Нпр. *Off.* 1.117, 122; 2.45–49.

<sup>40</sup>*inbecillitas consilii* (*Off.* 1.117).

<sup>41</sup>*Est igitur adulescentis maiores natu vereri exque iis deligere optimos et probatissimos, quorum consilio atque auctoritate nitatur; ineuntis enim aetatis inscitia senum constituenda et regenda prudentia est. Maxime autem haec aetas a libidinibus arceda est exercendaque in labore patientiaque et animi et corporis, ut eorum et in bellicis et in civilibus officiis vigeat industria.* (*Off.* 1.122).

## 5. Закључак

Цицеронова стална потреба да буде узор и учитељ млађим генерацијама у пуној мери дошла је до изражаја пред сам крај његовог живота. Осим филозофских списа, у првом реду, *Cato Maior de Senectute* и *De Officiis*, о томе сведоче и његова писма.

Према сачуваним изворима, Цицерон је грчку лексему ἀριστεία употребио у три писма Атику, два из маја и треће из новембра 44. године. У прва два случаја дата лексема одраз је адресантовог еуфоричног расположења и директно се односи на Цицероновог бившег зета, младог Долабелу. У трећем пак случају, ἀριστεία се сигурно више не односи на њега, већ на неког другог припадника нове генерације, можда на млађахног Октавијана. Такође, на овоме месту дата лексема нема изразито афирмативну конотацију.

Наша анализа употребе грчке лексеме ἀριστεία у Цицероновим писмима Атику показала је да њене значењске варијације у датим контекстима стоје у директној вези са Цицероновим колебљивим ставом према одређеним представницима нових генерација, па и према новим генерацијама у целини.<sup>42</sup>

## Литература

- Adams, J. N. 2003. *Bilingualism and the Latin Language*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Babby, L. H. 1989. »Subjectlessness. External Subcategorization and the Projection Principle«. *Зборник Матице Српске за филологију и лингвистику* XXXII/2, 7-40.
- Baldwin, B. 1992. »Greek in Cicero's Letters«. *Acta Classica* 35, 1-17.
- Bertman, S. (ed.) 1976. *The Conflict of Generations in Ancient Greece and Rome*. Amsterdam: B. R. Grüner.
- Der Neue Pauly: Enzyklopädie der Antike*. 1997. Band 3 (Cl-Epi). Stuttgart, Weimar: Verlag J. B. Metzler.

<sup>42</sup> При писању овог чланка драгоцену помоћ пружили су нам Даниел Марковић и Ил Акад, којима свесрдно захваљујемо.

- Dragičević, R. 2009. »O problemima identifikacije frazeologizama«. *Südslavistik* 1, 35-44 ([www.suedslavistik-online.de/01/dragicevic](http://www.suedslavistik-online.de/01/dragicevic)).
- Fairclough, N. 1995. *Critical discourse analysis: the critical study of language*. London, New York: Longman.
- Isayev, E. 2007. »Unruly Youth? The Myth of Generation Conflict in Late Republican Rome«. *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte*, 56.1, 1-13.
- Krischer, T. 1971. *Formale Konventionen der homerischen Epik*. München: Beck.
- Kunzmann-Müller, B. 2008. »Problematika subjekta – opći i kontrastivni aspekti«. *Fluminensia* 20.2, 7-21.
- Leach, E. W. 2006. »An gravior aliquid scribam: Roman seniores write to iuvenes«. *TAPA* 136, 247-267.
- Lillge, F. 1911. *Komposition und poetische Technik der Διομήδους Ἀριστεία: Ein Beitrag zum Verständnis des Homerischen Stiles*. Bremen: Guthe.
- Manheim, K. 1970 (1928). »Das Problem der Generationen«, *Wissensoziologie. Auswahl aus dem Werk* (ed. K. H. Wolff), 2. Aufl. Neuwied, 509-565 ([www.1000dokumente.de/dok\\_0100\\_gen\\_de.pdf](http://www.1000dokumente.de/dok_0100_gen_de.pdf)).
- Pendelj, B. 2013. *Marko Tuliје Ciceron: Druga Filipika protiv Marka Antonija* (prevod, predgovor i komentari). Beograd: Fedon.
- Ramsey, J. T. 2003. *Cicero, Philippics I-II* (ed.). Cambridge: Cambridge University Press.
- Rose, H. J. 1921. »The Greek in Cicero«. *JHS* 41, 91-116.
- Steele, R. B. 1900. »The Greek in Cicero's Epistles«. *AJP* 21, 387-410.
- Syme, R. 1939. *The Roman Revolution*. Oxford: Oxford University Press.
- Tyrell, R. Y. – Purser, L. C. 1899. *The Correspondence of M. Tullius Cicero* (Vol. VI). London, Dublin.
- Van der Blom, H. 2003. »Officium and res publica: Cicero's political role after the Ides of March«. *Classica et Mediaevalia* 54, 289-319.

Boris Pendelj

Dragana Dimitrijević

Faculty of Philosophy, Belgrade University

***Heroism of New Generations: Ἀριστεία  
in Cicero's Letters to Atticus***

Abstract

Previous studies of Cicero's bilingualism have shown that it is a complex phenomenon, many aspects of which offer a wide field for future research. Our paper focuses on the use of the Greek lexeme ἀριστεία in Cicero's letters to Atticus. In the first two cases, the letters sent at the beginning of May 44, the given lexeme reflects the author's euphoric mood at the occasion of Dolabella's activities in Rome directed against the devotees of the Caesar's cult, and it has a fully affirmative connotation. On the other hand, in the third letter, dated at the beginning of November of the same year, the lexeme ἀριστεία does not refer any more to Dolabella, but to some other member of the new generation, perhaps Octavian. Also, in this case, the Greek lexeme does not have an affirmative tone. From Cicero's last letters to Atticus it is evident that Cicero, although his confidence and patience with the behavior of the younger generations is dwindling, finds himself compelled to side with those among them he considers to be less harmful for the state, first and foremost, with Brutus and Octavian.

*Key Words:* ἀριστεία, Cicero, bilingualism, Dolabella, Octavian, new generations.



Tatjana Zdravković Stojanović  
Prva niška gimnazija »Stevan Sremac«  
tatjanazdravkovic76@gmail.com

## Jusivni i prohibitivni konjunktivi u Ciceronovim pismima Atiku i bratu Kvintu

*Apstrakt:* U članku se razmatra upotreba jusivnih i prohibitivnih konjunktiva u Ciceronovim pismima, i to kroz sinhronijski pregled dveju zbirki pisama, *Ad Atticum* i *Ad Quintum fratrem*. Analizom semantičke vrednosti pomenutih konjunktiva otkriće se mnogobrojne nijanse u značenju, koje nam pomažu da rasvetlimo Ciceronove odnose sa bratom i sa najboljim prijateljem.

*Ključne reči:* jusivni konjunktiv, prohibitivni konjunktiv, Ciceron, *Ad Atticum*, *Ad Quintum fratrem*.

### I Uvod

Cilj ovog rada je da razmotri upotrebu jusivnih i prohibitivnih konjunktiva u Ciceronovim pismima Atiku i Kvintu, napisanim u razdoblju od 59. do 54. p.n.e.<sup>1</sup>

Kroz sinhronijski pregled pisama iz dva različita korpusa, ispitaćemo da li se semantička vrednost nezavisnih konjunktiva u Ciceronovim pismima najboljem prijatelju razlikuje od one u pismima bratu, kao i to da

<sup>1</sup> Ovakav vremenski okvir uslovljen je razdobljem koje obuhvata zbirka *Ad Quintum fratrem*. Naime, prvo sačuvano Ciceronovo pismo upućeno Kvintu je, prema Shackleton Baileyju, s kraja 60. ili s početka 59. p.n.e., a poslednje iz 54. p.n.e. To je za Cicerona period pun neizvesnosti. Odbijanje da se prikloni trijumviratu, koji su činili Pompej, Kras i Cezar, uslovlilo je Ciceronovo povlačenje iz javnog života i naposljetku »dobrovoljno«<sup>1</sup> progonstvo. U leto 57. Ciceronu je, posle skoro sedamnaest meseci izgnanstva, ipak odobren povratak u Rim. Početkom avgusta vraća se u otadžbinu, a pesimizam, karakterističan za dane progonstva, zamenjuje trijumfovanjem. Međutim, takvo raspoloženje neće dugo trajati, jer je bilo očigledno da Ciceron više ne može da računa na svoju političku samostalnost budući da su sve rimske institucije bile pod snažnim uticajem trijumvira. Stoga se Ciceron povlači iz političkog života, mada iz pisama vidimo da i te kako prati događaje na političkoj pozornici Rima. O Ciceronovom progonstvu i povratku u Rim v. Dimitrijević 2013, 7–18.

li karakter samih adresata utiče na Ciceronovu upotrebu konjunktiva i njihovo značenje. U fokusu našeg interesovanja najpre će biti istraživanje jusivnih konjunktiva kojim ćemo ukazati na mogućnost njihovog variranja od molbe preko opomene do zapovesti, a potom ćemo razmatrati konjunktive kojima Ciceron izražava zabranu i koji, takođe, mogu imati različitu snagu.

## II Jusivni konjunktivi

Pogledajmo najpre kako Ciceron koristi jusivne konjunktive u pismima najboljem prijatelju Atiku. Ovde navodimo nekoliko primera.

Prvi primer predstavlja Ciceronov poziv otadžbini da ga podrži nakon što je odbio da se prikloni trijumviratu<sup>2</sup> i odlučio da se povuče iz javnog života.

*Patria propitia sit.*<sup>3</sup> (Cic. Att. 2.9.3)

Neka otadžbina bude uz mene!<sup>4</sup>

Drugi primer stoji u pismu u kojem Ciceron izveštava Atika o Klodijevom prelasku u plebejce<sup>5</sup>, te o zahtevu da sam Klodije pošalje nekoga da to posvedoči.

*Emittat ad me Publius qui obsignent.* (Att. 2.12.1)

Neka Publije pošalje ovamo nekog da posvedoči.<sup>6</sup>

Ciceron ovde izražava naredbe bez ikakve namere da ih preoblikuje. Tome svakako doprinosi i činjenica da one nisu direktno upućene Atiku, ali i to da je Ciceron sa njim komunicirao na opušten način, kao sa sebi ravnim. Pored toga, pravo prijateljstvo, koje je vladalo među ovom dvojicom korespondenata, podrazumevalo je potpunu iskrenost i otvorenost.<sup>7</sup>

<sup>2</sup> O Cezarovim pozivima na saradnju i Ciceronovom odbijanju v. Petković 1998, 30–35.

<sup>3</sup> Svi citati biće prema izdanjima Shackleton Bailey 1965 i 1980.

<sup>4</sup> U radu smo koristili prevod prve i druge knjige pisama Atiku, *Pisma Atiku I*, 2009. Citirano mesto je prevod M. Kisić, 213.

<sup>5</sup> Klodije je iz patricijskog prešao u plebejski rod kako bi bio izabran za narodnog tribuna. Ciceron je celu tu proceduru dovodio u pitanje. O ovome v. Petković 1998, 29–30.

<sup>6</sup> Prevod preuzet iz *Pisma Atiku I*, prev. N. Putnik, 215.

<sup>7</sup> O prijateljstvu između Cicerona i Atika v. Citroni-Marchetti 2009.



Pismo, koje Ciceron piše iz Drača donosi još jedan jusivni konjunktiv, ali ovoga puta u trećem licu množine. Naime, osam narodnih tribuna predložilo je da se Ciceron vrati iz progonstva, ali je kasnije jedan narodni tribun (Klodije ili Elije Lig) iskoristio pravo opstrukcije.<sup>8</sup> Međutim, Ciceron se nada da će novi narodni tribuni ipak uspeti da izdejstvuju njegov povratak i kaže:

*Sed perferant modo quidlibet; uno capite quo revocabor, modo res conficiatur, ero contentus. (Att. 3.23.4)*

Uostalom, neka proguraju bilo šta, makar i jednu jedinu stavku, samo da mi se omogući povratak – to je sve što mi treba.<sup>9</sup>

Smatramo da nije slučajno što se jedina dva jusivna konjunktiva u pismima Atiku napisanim iz progonstva javljaju upravo onda kada se pojavljuje nada, ali ne ona iznuđena, na koju je Atik stalno podsticao Cicerona i koja bi se, prema Hačinsonu, pre mogla nazvati željom za nadom,<sup>10</sup> već prava nada koja će ga držati dotle dok Atik šalje makar i najmanji pozitivni signal iz Rima.

Budući da se konjunktivom prezenta u drugom licu jednine, prema Pinksteru, izriču zapovesti koje imaju daleko veću ilokutornu snagu nego ostali načini izražavanja zapovesti,<sup>11</sup> u sledećim primerima lako možemo uočiti kako Ciceron želi Atika da obaveže da izvrši ono što traži od njega, ali i da pri tom, nema nikakvog nagoveštaja namere da se prikrije taj obavezujući ton.

*Sin est aliquid spei, des operam ut maiore diligentia posthac a nostris magistratibus defendamur. (Att. 3.23.1)*

Ako nade ipak ima, agituj kod mojih magistrata da me ubuduće zastupaju revnosnije.<sup>12</sup>

*Quo die venies, utique cum tuis apud me sis. (Att. 4.4)*

<sup>8</sup> Att. 3.12.1. Klodijev zakon *de exsilio Ciceronis* sadržao je stavku koja zabranjuje raspravu o Ciceronom povratku. O ovome v. Petković 1998, 37–42 .

<sup>9</sup> U radu smo koristili prevod treće i četvrte knjige pisama Atiku, *Pisma Atiku II* 2013. Citirano mesto je prevod G. Vidović, str. 93.

<sup>10</sup> Hutchinson 1998, 46.

<sup>11</sup> Pinkster 2015, 498.

<sup>12</sup> Prevod preuzet iz *Pisma Atiku II*, prev. G. Vidović, str. 89.

Onog dana kad budeš stigao, obavezno dođi s tvojima kod mene.<sup>13</sup>

Shackleton Bailey uz ovaj poslednji primer napominje da je jusivni konjunktiv drugog lica jednine karakterističan za jezik rimske komedije i da ga Ciceron u drugim svojim delima gotovo nikada ne upotrebljava.<sup>14</sup>

\*

U prvom Ciceronovom pismu bratu iz 59. (Q. Fr. 1.1), u kome Ciceron obaveštava Kvinta da je njegova prokonzulska služba produžena za još jednu godinu,<sup>15</sup> nailazimo na veliki broj nezavisnih konjunktiva. Samo pismo prevazilazi okvire obične razmene informacija i predstavlja raspravu o tome kako treba voditi provinciju. Ciceron, kao stariji i iskusniji, savetuje brata kako da se ponaša u datoj situaciji, problem rasvetljava sa svih strana, a zatim opominje, podstiče i pruža podršku.

Nakon što je izvršio analizu stanja u provinciji i izneo niz pohvala na račun Kvintovog poštenja, Ciceron kaže:

*Nunc vero tertius hic annus **habeat** integritatem eandem quam superiores, cautiorem autem ac diligentiorem.* (Cic. Q. Fr. 1.1.12)

Neka, pak, sada ova treća godina pokaže isto poštenje, kao i prethodne, samo sa još više opreza i marljivosti.<sup>16</sup>

Zatim nastavlja nizom konjunktiva:

***Sint** aures tuae quae id quod audiunt existimentur audire, non in quas ficte et simulate quaestus causa insusurretur. **Sit** anulus tuus non ut vas aliquod sed tamquam ipse tu, non minister alienae voluntatis sed testis tuae. Accensus **sit** eo numero quo eum maiores nostri esse voluerunt, qui hoc non in benefici loco sed in laboris ac muneris non temere nisi libertis suis deferebant, quibus illi quidem non multo secus ac servis imperabant.* (Q. Fr. 1.1.13)

Neka tvoja pažnja bude takva da čuješ ono što treba da čuješ, a ne ono što ti se lažno i licemerno, radi koristi, šapuće. Neka tvoj pečatni prsten ne bude samo predmet, već oličenje tebe samog; neka on sâm ne bude sluga tuđe volje, već svedok tvoje. Neka tvoj pomoćnik bude onakav, kakav su

<sup>13</sup> Prevod preuzet iz *Pisma Atiku II*, prev. D. Dimitrijević, str. 135.

<sup>14</sup> Bailey 1980, 179. Iskaz sličan prethodnom naći ćemo na još jednom mestu: *Quo die [ad me] venies, tu, si me amas, apud me cum tuis maneat* (Att. 4.19.2).

<sup>15</sup> Kvint je kao prokonzul u Aziji boravio od 61. do 58. pošto mu je Senat dva puta produžio službu.

<sup>16</sup> Prevodi pisama zbirke *Ad Quintum fratrem* su autorovi.

naši stari želeli da bude, koji su tu dužnost smatrali, ne prilikom za sticanje koristi, već zaslugom i čašću, te su je poveravali isključivo svojim oslobođenima, kojima su naređivali slično kao robovima.

Jusivni konjunktivi u trećem licu u ovom pismu daleko su brojniji od svih ostalih nezavisnih konjunktiva u Ciceronovim pismima bratu Kvintu. Iako je jusivni konjunktiv u drugom licu veoma retka pojava u klasičnom latinitetu i predstavlja odliku kolokvijalnog jezika,<sup>17</sup> ipak njegovo potpuno odsustvo navodi na pomisao da Ciceron verovatno nije želeo da u očima Kvinta izgleda kao neko ko naređuje. Stoga, naredbe su često preoblikovane i liče na savete, upozorenja i opomene. I sâm Ciceron pri kraju ovog pisma Kvintu kaže da mu se obraća bratskim molbama, a ne pravilima.<sup>18</sup>

Imajući u vidu Kvintovu svadljivu narav,<sup>19</sup> kao i neke njihove ranije nesuglasice,<sup>20</sup> Ciceron je bio veoma oprezan dok mu je davao savete o tome kako da bira saradnike, kako da se odnosi prema podređenima i robovima, kako da postupa sa onima koji ne poštuju zakone, kako da bude velikodušan i pravedan. Tu opreznost postigao je upravo upotrebom konjunktiva prezenta u trećem licu, pretvarajući tako ono što bi mogla biti direktna naredba u upozorenje, savet i opomenu.

### III Prohibitivni konjunktivi

U analiziranoj sekvenci Ciceronovih pisama Atiku i Kvintu nalazimo samo nekoliko primera zabrane izražene konjunktivom.

Kao prvi navodimo mesto gde Ciceron govori o ponudama kojima Cezar pokušava da ga pridobije<sup>21</sup> i naređuje Atiku da ni slučajno ne odbija Teofana ako ovaj bude hteo da mu se obrati. Stvar je važna, ton se

<sup>17</sup> Palmer 1954, 310.

<sup>18</sup> *Ac iam hoc loco non hortatione neque praeceptis sed precibus tecum fraternis ago, totum ut animum, curam cogitationemque tuam ponas in omnium laude undique colligenda* (Q. Fr. 1.1.41).

<sup>19</sup> Tyrrell, Purser 1904, 50.

<sup>20</sup> Bailey 1980, 5.

<sup>21</sup> O ovome v. Petković 1998, 30–31.

zaoštava, i srećemo *ne* sa konjunktivom perfekta u drugom licu jednine i oblik *repudiaris* umesto *repudiaveris*.<sup>22</sup>

*Etiā hercule est in non accipiēdo non nulla gloria. Quā re si quid Θεοφάνης tecum forte contulerit, ne omnino repudiaris.* (Att. 2.5.1)

Na kraju krajeva, i odbijanje donosi neku slavu! Zato obavezno saslušaj Teofana, ukoliko ti se obrati.<sup>23</sup>

Ciceron će se na sličan način obratiti Atiku i u pismu u kome ga poziva da što pre dođe, ali ga istovremeno upozorava:

*Ac ne sis perturbatus; novi enim te et non ignoro quam sit amor omnis sollicitus atque anxius.* (Att. 2.24.1)

No, nemoj se previše pomesti: poznajem te, a poznato mi je i koliko je čovek, kad mu je stalo, brižan i usplahiren.<sup>24</sup>

U prethodnom primeru uočavamo da je upozorenje motivisano strahom da će se dogoditi upravo ono što adresant ne bi želeo da se dogodi. Pored toga, Tyrrell i Purser smatraju da je *quam sit amor omnis sollicitus atque anxius* stih iz drame.<sup>25</sup> Imajući u vidu činjenicu da Ciceron citate u pismima koristi radi humora,<sup>26</sup> vidimo da i konjunktiv celom iskazu dodaje šaljiv ton.

\*

Prvi primer za prohibitivni konjunktiv u pismima Kvintu nalazimo u pismu iz 59. godine, u kome ga Ciceron, nakon niza saveta, opominje još i da ne bude lakoveran. Ovde umesto *ne* uz konjunktiv perfekta upotrebljava zamenice *nihil* i *nullus*, koje se, prema Elmeru, koriste u obraćanju koje zahteva poštovanje i uz glagole koji pokazuju neku mentalnu aktivnost<sup>27</sup>. Ovaj iskaz time dobija jedan uzvišeni ton koji dominira u pismu iz 59. godine.

*Sed si quis est in quo iam offenderis, de quo aliquid senseris, huic nihil credideris, nullam partem existimationis tuae commiseris.* (Q. Fr. 1.1.14)

<sup>22</sup> O upotrebi ovakvih oblika Ciceron govori u *Orat.* 159.

<sup>23</sup> Prevod preuzet iz *Pisma Atiku I*, prev. M. Kisić, 197.

<sup>24</sup> Prevod preuzet iz *Pisma Atiku I*, prev. M. Kisić, str. 263.

<sup>25</sup> Tyrrell, Purser 1904, 329 nap.1.

<sup>26</sup> Albrecht 2003, 64.

<sup>27</sup> Elmer 1894, 133–153.

Ali, ako postoji bilo ko o kome si nešto već otkrio, za koga si nešto primetio, tome ne veruj ni malo i ne daj mu ni delić svog poverenja.

U istom pismu Ciceron, koristeći pored konjunktiva zapovesti i konjunktiv zabrane, savetuje brata kako da se odnosi prema robovima:

*Ac si quis est ex servis egregie fidelis, sit in domesticis rebus et privatis: quae res ad officium imperi tui atque ad aliquam partem rei publicae pertinebunt, de iis rebus ne quid attingat.* (Q. Fr. 1.1.17)

A, ako je ko od robova naročito pouzdan, nek' bude uključen u domaće i privatne poslove; međutim, neka ga ne dotiče bilo šta što je vezano za obavljanje tvoje funkcije i za državne poslove.

Drugi put ovu vrstu konjunktiva nalazimo u Ciceronovom pismu iz izgnanstva. Kao i u svim pismima iz tog perioda, Ciceron sa mnogo emocije izveštava Kvinta o svojim nevoljama, a potom ga, verujući da će im novi konzuli ići na ruku, moli da se, koliko god može, zauzme za njegov povratak. Svestan je činjenice da to neće biti lako i stoga hrabri Kvinta:

*Sin te quoque inimici vexare coeperint, ne cessaris.* (Q. Fr. 1.4.5)

Ako i neprijatelji počnu da te napadaju, ne uzmiči.

Ovo je jedini konjunktiv perfekta u funkciji zabrane, koji je za vreme progonstva Ciceron upotrebio u pismima Kvintu, dok u pismima Atiku iz ovog perioda nećemo naći ni jedan. Osećaj usamljenosti i nemoći je tokom perioda progonstva prouzrokovao Ciceronovu pasivnost i emocionalno distanciranje,<sup>28</sup> te je razumljivo što zabrana nema.

Pismo iz 56. sadrži još jednu zabranu u konjunktivu perfekta:

*Tu, mi frater, simul et ille venerit, primam navigationem, dum modo idonea tempestas sit, ne omiseris.* (Q. Fr. 2.6(5).3)

A ti, moj brate, čim on bude došao, ne propuštaj prvu priliku za plovidbu, dok je vreme još pogodno!<sup>29</sup>

<sup>28</sup> O Ciceronu tokom izgnanstva v. Hutchinson 1998, 25–48.

<sup>29</sup> Kvint je 56. godine kao Pompejev legat boravio na Sardiniji. O ovome v. Bailey 1980, 4. U pomenutom pismu Ciceron izveštava Kvinta o poseti Pompeju i molbama koje mu je uputio da Kvintu odobri povratak, te o njegovom pristanku, i, na kraju, poručuje bratu da što pre dođe u Rim.

Primer prohibitivnog konjunktiva nalazimo i u pismu iz 54. gde Ciceron opominje Kvinta da prihvati Cezarove šale.<sup>30</sup>

*Itaque postea misi ad Caesarem eodem illo exemplo litteras. Iocum autem illius de sua egestate ne sis aspernatus. (Q. Fr. 2.11(10).5)*

Stoga sam Cezaru poslao kopiju pisma. A ti, ne odbijaj slučajno šalu o njegovoj oskudici.

Pismo koje sadrži navedene rečenice napisano je u vedrom duhu, puno je šala na račun Ciceronovih savremenika i trenutne političke situacije. Međutim, konjunktiv perfekta celom iskazu daje ton strogosti i isključuje mogućnost da se zabrana prenebregne ili da njeno izvršenje bude odloženo. Iako je u to vreme Ciceron uživao Cezarovu naklonost,<sup>31</sup> ipak se čini da je i samo pominjanje Cezara bilo dovoljno da Ciceron upotrebom konjunktiva perfekta zaoštri ton, a istovremeno i unese malo ironije, jer, u stvari, ismeva Cezarovu primedbu da on, tj. Ciceron, zahteva više nego što je Cezar to očekivao.<sup>32</sup>

Zabranu izraženu konjunktivom prezenta u drugom licu<sup>33</sup> u pismima Kvintu retko nalazimo, iako je takav način izricanja zabrane karakteristika svakodnevnog jezika, a pisma upravo obiluju odlikama kolokvijalnog stila<sup>34</sup>. U pismima Atiku, iz perioda o kome govorimo, ovakav konjunktiv uopšte nećemo naći.<sup>35</sup>

#### IV Zaključak

Na kraju, možemo da zaključimo da jusivni i prohibitivni konjunktivi u

<sup>30</sup> Kvint se 54. godine pridružio Cezaru kao legat u Galiji.

<sup>31</sup> Cezar je brzo uvideo da mu Ciceron može stvoriti neprilike, te se potrudio da ga u tome spreči. O ovome v. nap. 2.

<sup>32</sup> Poznato je da je Ciceron u teškim vremenima često koristio humor i ironiju kako bi ublažio patnju. O ovome v. Pakiž 2009, 18–19.

<sup>33</sup> Opšteprihvaćeno mišljenje da se ova vrsta konjunktiva upotrebljava kada je zabrana opšta, tj. kada nije upućena određenoj osobi, ostavićemo sada po strani, jer ne važi za sve periode latinske proze. O ovome v. Elmer 1898, 76. nap.1.

<sup>34</sup> I sâm Ciceron u pismu svom prijatelju Petu kaže: *epistulas vero cotidianis verbis texere solemus (Fam. IX.21.1)*. O kolokvijalnom stilu Ciceronovih pisama i njihovoj sličnosti sa rimskom komedijom v. Tyrrell, Purser 1904, 74–83.

<sup>35</sup> Elmer 1898, 76. nap.1.

Ciceronovim pismima Atiku i Kvintu od 59. do 54. godine imaju veoma široku upotrebu. Naime, Ciceron ih koristi za izricanje prave naredbe, ali i onda kada izražava zahtev, ozbiljan ili sarkastičan savet, molbu, upozorenje, opomenu, ohrabrenje. Od Ciceronovih trenutnih osećanja zavisi snaga jusivnog konjunktiva i njegovo variranje od zapovesti ili zabrane do molbe. U komunikaciji sa Kvintom Ciceron će se uglavnom truditi da jusivni konjunktivi dobiju značenje saveta, molbi, upozorenja. To su većinom moralne poruke, koje Kvinta treba da podstaknu i podrže u procesu ličnog usavršavanja. S druge strane, u pismima Atiku iz ovog perioda znatno je manji broj jusivnih konjunktiva. Ciceron je otvoreniji i ne usteže se da Atiku, svom prijatelju iz detinjstva, čoveku istih godina, sličnog obrazovanja i sličnih interesovanja, kaže ono što stvarno misli. Tako ćemo naići i na konjunktive *des operam* (»potrudi se«), *ne omnino repudiaris* (»nemoj da ga odbiješ«), a zatim i na naredbe koje treba da izvrši neko drugi uz posredovanje Atika (*mittat Publius* »neka Publije pošalje nekoga«) ili na one, čije je izvršenje u sferi Atikovog interesovanja (*patria propitia sit* »neka otadžbina bude milostiva«). Dakle, u pismima Atiku Ciceron konjunktivima ne šalje moralne poruke, već njima izražava naredbe i zabrane, kojih se u pismima Kvintu čuva.

Ciceron zabranu izražava konjunktivom perfekta sa negacijom *ne* onda kada je vođen snažnim emocijama, kada je reč o ozbiljnoj i energičnoj zabrani, kada je adresat bliska osoba i, naravno, kada postoji sumnja da radnja neće biti izvršena. Stoga ne čudi što Ciceron na ovaj način zabranu izriče samo u pismima Atiku, Kvintu i Trebatiju.<sup>36</sup> Drugo, ukoliko imamo u vidu da Ciceron podstiče brata i prijatelja da ne učine ono za šta se veruje da će učiniti, kao i to da su Ciceron i pomenuti adresati bili veoma bliski, nameće se zaključak da konjunktiv ima i funkciju parodiranja. To nam potvrđuje i činjenica da se konjunktiv zabrane u pismima Kvintu i Atiku, pisanim iz izgnanstva, javlja samo jednom. Ako znamo u kojoj meri ljubaznost karakteriše Ciceronov odnos i sa Atikom i sa Kvintom, onda postaje jasno zašto je konjunktiv zabrane

<sup>36</sup> Elmer 1894, 133–153.

retka pojava kako u pismima bratu, tako i u pismima najboljem prijatelju.<sup>37</sup>

Na razliku u komunikaciji, pored toga što je Ciceron prema Atiku bio daleko iskreniji i otvoreniji, svakako utiču i karakteri dvojice Ciceronovih adresata. Za razliku od Kvinta koji je bio preke naravi, Atik je blag, popustljiv i blagonaklon prema svima. Prema tome, značenje konjunktiva zavisice od situacije u kojoj je upotrebljen, ali i od osobe kojoj je upućen.

## Literatura

- von Albrecht, M. 2003. *Cicero's Style*, Boston.
- Citroni Marchetti, S. 2009. »Words and Silence: Atticus as the Dedicatee of de Amicitia«, *The Classical Word* 103/1, 93–99.
- Dimitrijević, D. »Ciceronova pisma Atiku II«, u: Savić, J., Vidović, G., Dimitrijević, D. (prev., kom.) *Marko Tulijski Ciceron, Pisma Atiku II*, Beograd 2013, 7–33.
- Elmer, H. C. 1894. »The Latin Prohibitive«, *The American Journal of Philology* 15/2, 133–153.
- Elmer, H.C. 1898. *Studies in Latin Moods and Tenses*, New York.
- Hutchinson, G. O. 1998. *Cicero's Correspondence: A Literary Study*, Oxford.
- Pakiž, M. »Prvi predgovor«, u: Savić, J., Kisić, M., Putnik, N. (prev., kom.) *Marko Tulijski Ciceron, Pisma Atiku I*, Beograd 2009, 7–32.
- Palmer, L. R. 1954. *The Latin Language*, London.
- Petković, Ž. »O jednoj krizi Rimske republike«, u: Nedeljković 1998, Nedeljković, V. (prev.), Petković, Ž. (predg., kom.), *Ciceron, Beseda za Milona*, Novi Sad, Sremski Karlovci 1998., 7–111.
- Pinkster, H. 2015. *The Oxford Latin Syntax*, knj. 1: *The Simple Clause*. Oxford.
- Shackleton Bailey, D. R. 1965. *Cicero's Letters to Atticus*, knj. 1–2. Cambridge.
- Shackleton Bailey, D. R. 1980. *Cicero: Epistulae ad Quintum Fratrem et M. Brutum*, Cambridge.
- Tyrrell, R. Y., Purser, L. C. 1904. *The Correspondence of Marcus Tullius Cicero*, knj. 1. Dublin, London.

<sup>37</sup> I sâm Ciceron u *De officiis* ističe da postoji veza između termina *verecundia* i jezika: *Maximeque curandum est ut nos quibuscum sermonem conferemus et vereri et diligere videmur* (1.136).



Tatjana Zdravković Stojanović

Tatjana Zdravković Stojanović  
Stevan Sremac High School, Niš

**The jussive and prohibitive subjunctives in Cicero's  
letters to Atticus and to brother Quintus**

Abstract

The paper examines the *coniunctivus iussivus* and *coniunctivus prohibitivus* in Cicero's letters through synchronic overview of two collections, *Ad Atticum* and *Ad Quintum fratrem*. The analysis shows that the semantic value of these subjunctives may vary depending on the addressees and the circumstances. Thus, the jussive subjunctive forms are used to express command, as well as advice, request, warning, encouragement. On the other hand, the prohibitive subjunctive also has varied strength, from mild to severe prohibition. On the basis of this analysis, the article explains the relationship of Cicero and two of his addressees.

*Key Words:* jussive subjunctive, prohibitive subjunctive, Cicero, *Ad Atticum*, *Ad Quintum fratrem*



Marko Vitas  
 University of Lund  
 vitas.marko@gmail.com

## The poet's new clothes: A study of Aratus' original style as reflected in the three Roman translations of his Φαινόμενα

*Abstract:* This paper explores the way three Roman translators of Aratus' Φαινόμενα (Cicero, Germanicus and Avienus) treated the style of the original and what were their reasons for treating in such a way. These considerations should, furthermore, be also revealing as to the general conceptions and ideas the translators had about their task. The three stylistic features of Aratus assessed in detail in this paper are: (1) word play (as a typically Hellenistic asset); (2) personification and comparison (understood in a way characteristic of Aratus' poem); (3) references to the poet-teacher and the pupil-reader (as a recurrent motive in didactic poetry).

*Key Words:* Aratus, *Aratea*, style, word play, personification, didactic poetry, translation.

### 1. Preliminary remarks

It is well-known that Aratus from Soli and his Φαινόμενα enjoyed immense popularity throughout Antiquity, as attested in numerous commentaries, citations, epigrammatical praises (most notably the one made by Callimachus: *Pal. Anthol.* 9.507), and, above all, translations. It seems, however, that later scholars never quite understood the outstanding success of Aratus' poem. On the contrary, many a harsh judgement was passed on it, ever since antiquity: Quintilian famously protested that Aratus' poem lacks life, variety, emotions, characters and speeches, and concluded with the unflattering remark that *sufficit tamen operi cui se parem credidit* "he was, however, good enough a match for what he set out to do", (*Quint. Inst. Or.* 10.1.55). The author of the treatise *On the Sublime* was hardly any more enthusiastic (*Longin.* 10.5–6). Aratus suffered severe blows even in the hands of modern scholars, who often refrain from passing value judgments on the ancients: cf. Lesky 1963, 803: "recht trockene Lektüre"; Sale 1966, 60: "in most of its parts te-

dious". Those particularly interested in Aratus have often tried to offer explanations or even excuses ranging anywhere between the astronomical or astrological purpose of the poem, the supposed stoicism of Aratus' prologue, and the poem's mythological relevance (Sale 1966, Lewis 1983, Gee 2013).

Although details of these discussions are largely immaterial for our purpose, we must mention the oft-quoted argument relying on Aratus' alleged literary merits, mostly – it would seem – in the domain of style (Sale 1966, 162; Lewis 1983, 24–28). It almost goes without saying that the type of stylistic beauty in question is largely beyond the reach of modern reader's understanding.

Aratus' style can be interpreted as a nice example of detached and light-hearted Hellenistic romanticism, although it does not lack serious overtones. It is, without any doubt, the work of a *poeta doctus* who uses a peculiar vocabulary and construction, sometimes archaic and Homeric, sometimes rather innovative; he is often allusive or even opaque, expecting from his readership considerable erudition and a serious effort towards interpretation; he relies on tradition but also uses every opportunity to twist it into something new.

In a relatively recent study Katharina Volk put forward a compelling argument that it is with Aratus that we should connect the principle of *λεπτή*, which has most often been associated with Callimachus. Aratus might indeed have thought "anybody can identify the Great Bear" and he should teach us "to distinguish more subtle signs – and the subtler, the better" (Volk 2010, 207). The same would go for his poem: it is neither straightforward nor easy to read, but it's through the reader's effort that it somehow becomes better.

In this study we shall take a look at Aratus' style (in a broad sense) in relation to his extant Latin translators: Cicero, Germanicus, and Avienus. The rendering of a style in another language has always been a vexed topic in translation studies (one can take discussions in Postgate 1922; Woodworth, 1938; Hill 1965 as examples). Our study may therefore be welcome, as it offers analysis of "fresh" material, one that has only rarely been approached systematically from the viewpoint that we shall adopt. This, however, will not be our primary concern. We will be somewhat less concerned with the phenomenon itself than with how the Roman

translators dealt with it and what their work can tell us generally about the business of translation as it was conceived and practiced in Antiquity.

Finally, it is beyond the scope of our study to try and cover all aspects of Aratus' style and their reflections in the Latin versions of *Phaenomena*. Our attempt to do so would probably be to no avail, as the sheer number of variables would impede the understanding of general forces that are at play.

This is why we decided to limit our research to three salient features: (1) word play; (2) personification (and comparison); (3) references to the poet and the reader. First of these was chosen because it readily illustrates the innate characteristics of the style of Aratus and, more generally, the style of Hellenistic poetry. The next one offers something characteristic of Aratus himself and his poem. Our third topic deals with a recurrent motive in didactic poetry. It is our hope that, as a whole, our sample will be both varied and characteristic enough to produce relevant results.<sup>1</sup>

Our corpus will comprise the first part of Aratus' poem and its translations by Cicero, Caesar Germanicus and Avienus (verses 19–453)<sup>2</sup> as a representative sample, since the analysis of the whole poem is prevented by the fact that only Avienus' translation of the third part is extant. The first part, being a coherent and consistent whole, united by the topic of the description of the fixed stars and constellations, will greatly lend itself to our purpose.

## 2. Word play

Although recent research has made serious effort and achieved substantial progress in its attempts to define and classify word plays and techniques available for their translations, the state of the question is still far from unambiguous. It seems safe to say that, by almost universal consent among experts in the field, the quintessential characteristic *sine qua non* of the word play would be the opposition between the form and

<sup>1</sup>Among studies which touch upon our research question, we can warmly recommend the judicious study by Anne-Marie Lewis on Aratus and his translators (Lewis 1983), which offers many invaluable insights, especially in the field of translation of meter and sound.

<sup>2</sup>Prologue is excluded since its translations are so free that they can hardly be called translations at all.

the meaning of the word or words engaged in a word play (Delabastita 2004, 601; Marco 2010, 265; Vandaele 2011, 180). It has also been claimed that by intentionally placing together units of the same form, but different meaning (“formal similarity and semantic difference”, in Delabastita’s terms: Delabastita 2004, 601), word plays refer to what Roman Jakobson classifies as “the Metalinguistic Function of language” (Jakobson 1960), i. e. language employed to describe itself (Henry 2003, 32), and thus most clearly expose *the conventionality of language*, ensuing in the surprise of the unsuspecting reader or listener, who is usually somewhat used to thinking of language as unambiguous and construed so as to adequately suit our communicative needs. (cf. Delabastita 2004, 602) This should, however, be carefully reconsidered before it is ready to be applied to the context of Ancient Literature. Namely, the conventionality of language is largely a concept of our contemporary linguistics. Varro’s linguistic theories, elaborated in *De lingua latina*, as well as etymologies authoritatively proposed by Isidore of Seville, would without any doubt raise quite a few academic eyebrows, should someone have proposed them today. Nevertheless, that is the way Ancient people – and the most erudite among them – thought about language. In a very judicious analysis of one Varro’s particularly revealing passage, Frederik Ahl writes that “if *canis* means ‘you sing’ and ‘dog’ there must be a *reason* for this resemblance. And there is, he [Varro] suggests” (Ahl 1985, 32, emphasis added). Modern theories about word plays and puns remain our theoretical background, but with necessary emendations. I would say that an ancient word play was most likely to provoke recognition and a kind of learned revelation in a reader, rather than surprise at the suddenly exposed incoherence of language. In accordance with that, we will see that folk etymologies have an important share in Aratus’ work.

Now that we have clarified the nature and purpose of word plays to some extent, we should also devote a couple of lines to their division. Word plays have, in fact, been notoriously difficult to classify in a both comprehensive and logical manner, and the distinction between “word play”, “pun” and “(to pun) rhetorically related device” has never really been made completely clear. For example, it comes as no surprise that in the scope of the same study alliteration is treated as a pun at one point, and as a rhetorically related device at the other. (for example, in Marco

2010, 267–268) In spite of that, many classifications have been offered, and whilst Henry’s systematic division to concatenation, inclusion and substitution (*enchaînement, inclusion, substitution*: Henry 2003, 20–29) retains its value, for the purposes of the present study it will suffice to adopt Delabastita’s (cited in Marco 2010, 265; Vandaele 2011, 180) basic distinction between *horizontal puns* (where two or more same or similar words or sequences provoke several meanings) and *vertical puns* (where only one word or sequence produces several meanings). These categories will guide our further discussion in this section.

At the outset, it must be noted that the present discussion on word plays in Aratus does not aim at exhaustiveness, since the full discussion of each instance would be far beyond the scope of this paper (especially in the light of such broad definitions of word plays which would yield an unrestrainable flood of instances). We deemed it much more fruitful to choose some of the characteristic examples and deal with them in more detail.

We turn to *the vertical puns* first. One of the most prominent types of word plays of that sort are the so-called *mots-valises* (Henry 2003, 24) or *portmanteau words* (Marcus 2010, 284), where two independent words are blended together in order to create a new word with a new meaning. Examples given by Henry and Marco are, respectively, *to galumph* (as a mixture of *to gallop* and *to triumph*, from *Alice’s Adventures in Wonderland*) and *motorvation* (a compound of *motor* and *motivation* from Graham’s *Last orders*). Aratus was an innovative language user, and it is not surprising that *mots-valises* are found in his work. As an example we can take ἵπποῦραια (v.438), construed out of ἵππος and οὐραῖος. It is not a simple blend of two words since it does not mean “the horse tail”, as LSJ suggests, according to Kidd (cf. Kidd 1997, 339), but, as it is clear from the context, the whole backside of a horse, as opposed to a human side in a centaur. The word play is cleverly conceived since it does not only denote Centaur’s back (that is requested by the context, since Aratus strives to position human part of the Centaur under the Scorpion, and the horse part under the Claws), but also creates a witty and vivid picture of horse back with a tail. How do our Latin translators cope with this curiosity? Cicero translates plainly: *equi partes* (v.210). A partial compensation might have been meant by the verb *properat* in the same

verse, introduced independently of Aratus, which personifies our horse.<sup>3</sup> In any case, we should not think that Cicero refrained from introducing *mots-valises* into Latin language – already Nevius and Ennius had paved a path for that – and we hear that many new words were issued in his *Aratea*. (Soubiran 2002, 98) That might have been meant – apart from other purposes, like enrichment of the Latin language – as an overall compensation for Aratus’ innovative vocabulary for which no adequate equivalent could be found in the exact verses where they occurred. On the other hand, Germanicus translated the passage with *per ingentis costas, per crura, per armos... sonipes* (v.417–418). The first part takes care of οὐραϊός, while *sonipes* makes sure that the horse is the animal in question. To be sure, *sonipes* was not as witty a compound as Aratus’ ἵππουράα, since it was attested before (most notably, Verg. *A.* IV 135. *stat sonipes, ac frena ferox spumantia mandit*, and as early as in the fragment from Attius’ *Thebais*: *mundule nitidantur pulvere quadrupedantum sonipedum*) and thus did not qualify as a word play, due to lack of crucial elements: novelty and certain awkwardness. It, however, did pay due respect to Aratus’ liveliness by recalling the sound of horse hooves.<sup>4</sup> Avienus, finally, offers a slightly more periphrastic version: *at qua cornipedem media vir fundit ab alvo* (v.883). His *cornipes* (attested on numerous occasions in Augustan poets: cf. Verg. *A.* 6.591. *cornipedum... equorum*) is very similar in quality to Germanicus’ *sonipes* – in fact, so similar that one might suggest that Avienus borrowed his predecessors’ design of a

<sup>3</sup>I take the verb *properare* to be equivalent of the English verb *to hurry* and to denote both what the subject is doing (moving quickly) and why he is doing it (he wants to get somewhere as soon as possible). A rock could also move quickly if rolled down the mountain, but only a rational being could do it with some goal on mind. Nice confirmation that *properare* was conceived in minds of Romans as a well-planned haste comes from Cato the Elder, who is cited by Aulus Gellius: *aliud est properare, aliud festinare. Qui unum quid mature transigit, is properat: qui multa simul incipit neque perficit, is festinat.* (Gel. 16.14) Our horse could be said to be in a diligent hurry to fulfill his cosmically pre-determined path over the skies and arrive at his next station, under the Claws, in due time. That is why I think he is personified. More on that will, however, be said in the next section of this paper.

<sup>4</sup>One is, perhaps, also invited to note the triple repetition of *per* in the line 417, absent from Aratus’ original, as a sort of auxiliary compensation for ἵππουράα, apart from *sonipes*.



solution for a tricky place in the original. In that case one could – though not necessarily *should* – see an allusion, which also sometimes qualifies as a word play (Henry 2003, 38).

Cases of intentionally implied polysemy are also considered to be a prominent type of vertical word play (cf. Henry 2003, 26–28: *calambours in absentia*; Delabastita 2004, 602: puns depending on lexical structure), and Aratus resorts to them quite often. Many instances of it have been cleverly construed around the word Ζεύς, relying on its multiple layers of meaning. The most baffling example might well be the one present in the description of the constellation of Perseus, where the young hero is said to harry ἐν Διὶ πατρὶ (v.253). Who are we supposed to see in the figure of πατήρ Ζεύς in this instance? Is it the philosophical Zeus from the prologue, the father of all human kind (cf. v.5 τοῦ [Διός] γὰρ καὶ γένος εἰμέν)? Or is it rather the mythological Zeus of Homer and Hesiod, Perseus’ own father? Or should we adopt the most ancient layer of meaning and take that Zeus here simply denotes the clear night sky, as a natural pathway for Perseus the constellation? Regardless of whether we choose to weigh the options or point out the philosophical unity of all possible identifications (see Kidd 1997, 273; Martin 1998, 262), it is quite transparent how formidable a difficulty conservation of such a word play must have presented for a translator. The lord of Olympus thus provides Aratus with a welcome opportunity for variation and word play on meaning nuances, as we can readily see in other instances throughout the poem. In v.275 Aratus says that Ζενὶ παρατρέχει αἰόλος ὄρνις (“a swift bird accompanies Zeus”), where both bird, messenger of Homeric Zeus and bird moving together with the sky Zeus could be meant. Moreover, in v.293 we learn from Aratus that sailors who find themselves on the open sea when Sun meets the Capricorn will beget κρύος ἐκ Διός (v.294 “icy chill from Zeus”), which presents us with the contrast against the benevolent deity Zeus usually is in Aratus, while at the same time retaining the simple meaning of the cold descending from heavens. Finally, a serious confusion ensues in v.426 where prayers of sailors caught in the storming sea may result in Διὸς παρανισσομένοιο, which can, in turn, be interpreted differently, either as “the approval of Zeus”, the merciful god or “the passing of Zeus”, Zeus understood merely as thunderstorm. Zeus is in any case omnipresent in Aratus’ poem,

which famously begins by his invocation (v.1 ἐκ Διὸς ἀρχόμεσθα), and this has provoked many researchers to try and determine whether Roman translators attempted an ideological twist on that matter. Anne-Marie Lewis has tried to prove that Cicero might have been influenced by epicureanism in his writing, as he might have been in his youth, and that he in turn tried to suppress Jupiter and all the traditional mythology from his poem as much as he could (Lewis 1983, 271–293). Mark Possanza, on the other hand, claimed this to be true for Germanicus (for whom Lewis maintains that he supported traditional religion, in context of Augustan revival, cf. *ibid.*, 259–260), in whose poem Jupiter would be in large measure suppressed by the unknown dedicatee of the poem, presumably Augustus himself. (Possanza 2004, 114–115) In our discussion on Roman translations of Aratus' Zeus-puns we will necessarily have to reevaluate the strength of those hypotheses. Turning first to Cicero, we may say that in the case of Aratus' v.253 he indeed does not mention Jupiter on the spot, but translates simply *in caelum* instead (v.25). In the beginning of the Perseus passage, however, he does note who the father of the hero is (*natum summo Iove Persea*, v.20), although the wording here allows only the meaning of Jupiter as Perseus' father, and not as general father of the humankind as well. In the next passage (*Arat.* 275) Cicero admittedly leaves out the pun altogether. On the third of our listed occasions he translates κρούς (v.68 *frigore*), but does not mention Zeus. Finally, in the verse corresponding to *Arat.* 426 the whole prayer is cut out. On three out of four occasions, we see, Zeus is not mentioned. If this should be taken to be the result of some mannered plan of the poem, however, one would expect that traditional divinity suffered rather systematical removal, and that was obviously not the case, as we see in our first example. Lewis' hypothesis is further weakened if we remember that in the very first of *Aratea* fragments, which corresponds to the beginning of the original, Cicero sets off with Zeus (*frg.1 a Iove Musarum primordia*), and that would be one rather clumsy beginning for a would-be epicurean. As regards Germanicus, he does not mention Zeus or make any other word play in the verse corresponding to *Arat.* 253, but just a few verses earlier, in the scope of the Perseus passage, he will mention Perseus' parentage both indirectly (v.250 *moles ipsa viri satis est testata parentem*) and directly (v.251 *tantum*

*occupat ab Iove caeli* “so much of the sky was granted to him by Jupiter”).<sup>5</sup> Word play Aratus introduced in v.275 was understood by Germanicus as an invitation to elaborate the myth of Leda, who was sexually assaulted by Jupiter in the form of a swan (v.275–277). In the third instance, just as in the case of Cicero, only the cold is mentioned, and not Jupiter (v.293 *Tunc rigor aut rapidus ponto tunc incubat auster*). Finally, in the account about the horrors facing the sailors who find themselves on the sea when the constellation of the Altair is shining bright, while the rest of the skies are covered in darkness, Germanicus resolves Aratus’ allusion in favor of Jupiter: *vel si respexit servator Iuppiter* (v.410). Although Possanza’s case appears to be stronger than Lewis’s, we must stress that mention of Jupiter was conserved in three out of four instances we analysed, while in the last one complementary adjective *servator* was added of Germanicus’ own initiative. Finally, before we make any conclusions about the translation of polysemic *calambours* in general, we must devote a couple of lines to solutions Avienus came up with: in the case of Perseus, curiously, no mention of Zeus was made; neither is Zeus mentioned when it comes to the bird, although it is said to fly in *magno... Olympo* (v.643), which could, perhaps, be interpreted as an attempt to correlate the mythological lore and the simple designation of sky, although it must be admitted that by the time of Avienus use of *Olympus* for sky has for a long time been a mere poetic convention (already in Varro’s *De lingua latina*, 7. 20 *caelum dicunt Graeci Olympum*, and then Verg. *A. passim*). In the third case, Avienus mentions sky as the source of the horrid frost, but Jupiter is nowhere to be found: *tum dirum caelo frigus redit* (v.663). In our final example, in the Altair account, allusion is, much like in the case of Germanicus, resolved in favor of Jupiter the Merciful: *si sera Iovem subeat miseratio rerum* (v.868). No one could seriously claim that Avienus had any remotely atheistic intentions – not after his seventy-seven verses long prologue dedicated almost exclusively to his mystical and complex conception of Jupiter – and yet he has suppressed Jupiter at three out of four occasions. The reason for his absence must therefore be searched

<sup>5</sup>If one were willing to speculate, one could also say that by putting *Iove* and *caeli* one after another Germanicus wanted to render the Greek Ζεύς in its primordial meaning of the “sky” in Latin, although the two words are not syntactically related in the Latin sentence.

elsewhere, rather than in the religious ideologies of the translators. I would propose that reasons for this absence are to be sought in the fact that Zeus-puns were, as I hope we have shown, notoriously hard to translate, which resulted, to borrow Marco's terminology, in "negative punning balance" (Marco 2010, 276). According to this view, it would be no coincidence that it is the third of our instances (*Arat.* 294), that has not been translated by any of our translators: it is there that Aratus' Ζεύς is more intricately than on other places connected with the sky, rather than the divinity, which in turn presents the fiercest challenge for Latin translators, due to the lack of formal equivalent. Finally, only from this standpoint can the absence of Jupiter from the version of the undoubtedly religious Avienus be satisfactorily explained. Arguments of Lewis and, especially, Possanza can still be correct, but we hope that by this investigation we have shown some limits to that approach and indicated that absence of Jupiter can, at least in some cases, be a problem of style and translation, rather than poet's ideology or religious viewpoints.

When it comes to *the horizontal puns*, homonymy seems to be the key word, and is indeed sometimes taken to represent the whole category (see Marco 2010, 266). It is a representative *par excellence* of disharmony between similar forms and different meanings (Delabastita 2004, 601) and classified in category of word plays by substitution by Henry (2003, 24–25). Aratus makes ample use of homonymy in his poem – as an example we might take v.165–166 ἄλλ' ἢ [αἶξ] μὲν πολλή τε καὶ ἀγλαή: οἶ δέ οἱ αὐτοῦ / λεπτὰ φαείνονται Ἐριφοῖ "she [the Goat] is vast and shiny, while her Kids out there shine faintly". The pun lies in the twofold usage of οἶ, once as a third person singular pronoun in possessive dative (referring to the Goat), and once as a definite article in nominative plural (referring to the Kids). Although the dynamic playfulness of this word play is easy to grasp, it has not found its way into the Latin translations, probably due to simple linguistic impossibility. The world play in this case makes use of "intrinsic structure of the (source) language" (Delabastita 2004, 600), which makes it hard to find a decent equivalent in the target language. Germanicus might have tried compensating for this incapacity by epistrophe with *Haedos* and *Haedi* in v.169 and v.171 respectively.

Closely related to homonymies are the so-called *morphological puns*

(Delabastita 2004, 603), which rely on – often false – etymologies. We have already stressed at the beginning of this section the unusual importance morphological semblance had for Ancient people, who viewed accidental similarities between words as motivated and significant. The amazing world of ancient etymologies is opened wide to us in a most curious way already in Plato's *Cratylus*, where Socrates vigorously advocates for the motivated, natural origin of word names against Hermogenes' conventionalist viewpoint. As a rather indicative example, we may take Socrates' resourceful list of possible explanations of Poseidon's (Ποσειδῶν) name (Plat. *Crat.* 402e–403a), as a compound of either δεσμῶς and ποδῶν (name would thus mean "footbound", since water acted like chains and impeded Poseidon's progress), or πολλὰ and εἰδότος (as in one who knows much) or even as a development of ὁ σείων ("the Shaker", referring to the god's seismic activities). Although some have tried to dismiss evidence from *Cratylus* arguing that Plato and Socrates are actually trying to expose the banality of such conceptions of language, the evidence in Varro's linguistic treatise shows that this cannot be true. (see Ahl 1983, 22–23) It is by bearing this in mind that we should approach the rich field of Aratus' etymological word plays and their translations in the hands of Romans. Our first example comes already from Aratus' v.27, in which he claims that the constellations of Great and Little Bear (Ἄρκτοι) are jointly known also as "the Wagon" (Ἄμαξαι), since they move together (ἄμα) around the celestial pole (ἄξις). It is rather clear that such a masterpiece of pseudo-etymological ingenuity is hardly translatable to any language at all. While most of the modern scientific translations resorts to the so-called *omission* (Marco 2010, 269), conserving the content, but losing the pun,<sup>6</sup> it comes as no surprise that there is a complete silence regarding this etymology in our Latin translations. It seems that Latin translators tried to compensate for their incapacity to account for this alternative name of the constellations

<sup>6</sup>Cf. Erren 1971, 7: "Zwei Bärinnen aber, ihn einfassend, rollen gemeinsam; darum werden sie denn auch Wagen genannt"; Martin 1998, 2: "Autour de lui deux Ourses se suivent de près. C'est pour cela qu'on les appelle Chariots". Note, however, the ingenious translation by Kidd (1997, 75): "On either side of it two Bears *wheel* in unison, and so they are called *the Wagon*" (emphasis added). See also Pochigian 2010, 1: "which are at times called *Wagons* since they roll like wagon-wheels".

by proposing that the shape of the constellation really does look like a Chariot: Cic. *Arat.* frg.5 *quem nostri Septem soliti vocitare Triones* (where the similitude would be expressed in the parallelism of seven stars and seven bulls in each of the constellations);<sup>7</sup> Germ. *Arat.* 26 *Plaustraque, quae facies stellarum proxima verae*; Avienus *Arat.* 104 *fabula namque ursas, species dat plaustra videri*. We find our next example in Aratus' v.32–35, where he describes how Kuretes (Κούρετες) made an effort to keep Zeus' residency on the mount Ida during his youth (κουρίζοντα) a secret.<sup>8</sup> This section of Cicero's version is not preserved, while in Avienus' text no trace of the word play is to be found. There is no obvious word play in Germanicus' translation either, unless we want to accept the undoubtedly ingenious, but admittedly stretched assumption by Posanza (2004, 124–125), that in Germanicus' v.36–38 one should connect words *aerea* (for tools with the help of which Kuretes produced noise) and *Corybantes* with an obscure gloss by Servius, which suggests that the name *Corybantes* comes from the name of a mountain rich in copper (*aeris ferax*). This is, without any doubt, a very interesting hypothesis, but one which is next to impossible to corroborate. Failure to credit Aratus' word play is apparent in our next example (v.313–315) as well. There Aratus describes the way the constellation of the Eagle (ἄητός) is moved across the sky by forces of wind (ἄηται). The word play in this etymology is strengthened by the fact that, when the night approaches its end, the rise of the Eagle usually announces stormy weather. Cicero (v.87–90) and Avienus (v.698–699) resolve the word play, giving account of the name of the constellation and its presumed sinister effects on the weather separately, while Germanicus suppresses any mention of storm. It could further be claimed that the Romans tried to compensate for the loss of the pun by piling up epithets on the bird (Germ. *Arat.* 316 *Iovis ales*, 317 *Iovis armiger*; Av. *Arat.* 694 *Armiger... Iovis*), but there is no sure correlation between the two phenomena, and we will see in the next

<sup>7</sup>The conception of this constellation as Seven Bulls seems to have been pre-Hellenic. Varro connects the word *triones* to *terra* (since the bulls cultivate the soil), but it might be better to connect it to the verb *terere*, and consequently to bulls involved in threshing. (cf. Le Boeuffe 2010, 87–89).

<sup>8</sup>We find the same word play in Callimachus' *Hymn to Zeus*, v.53–55. The relative chronology of the two is, however, still highly debated.

section that supposed compensation of this kind could have belonged to a completely different tendency in Roman translations. Our final example comes from Aratus' v.331–332 in which he presents the infamous star Sirius (Σείριος) as flaring incessantly (σειριάει).<sup>9</sup> Cicero seems to have thought that the safest way to deal with yet another essentially untranslatable sequence was to omit it altogether, and he did so in such a complete way, that Sirius is not even named in his text, which has led some of the earlier editors to suppose that a verse or two have fallen out at the spot (Grotius). Germanicus and Avienus, on the other hand, offer a different kind of solution. They are both alluding to the ominousness of the name in an indirect way: *Sirion hanc Grai proprio sub nomine dicunt* (Germ. *Arat.* 335), *formidato sub nomine Sirius* (Av. *Arat.* 733). Sirius is, hence, the “proper” or the “horrible” name of the malevolent star. Both of these solutions clearly presuppose the existence of the pun involving the name of the star in the original language, but the readers are seemingly expected to get around it themselves, using their previous knowledge of Greek. One might see some form of macaronic word play (word play involving the use of several languages, cf. Delabastita 2004, 603) in these Latin translations, since resources of both Greek and Latin are activated to convey the effect.

To sum up. Although word plays have been a rather inappropriate ornament for high or serious literature for quite some time: Quintilian (*Inst. Or.* IX 3. 69) argued against them and gave some examples *vitandi potius quam imitandi gratia* and his judgement survived to the modern day (Henry, for example, names rhetorical handbooks from 18<sup>th</sup> and 19<sup>th</sup> century that adopt such an attitude, cf. Henry 2003, 17), Ahl's thorough study has, however, provided evidence that word play had an essential role in Greco-Roman mind, while an interesting study by Noegel, in which evidence about the translations of the so-called Janus parallelism in the Septuagint are provided (Noegel 1995), has already, if on a wholly peculiar material, dwelt on the question of their translation in Ancient times (but see also Katz 2008). I hope that in the scope of this section we have succeeded in showing that word play was an important and

<sup>9</sup>On these two words see a thorough discussion by Martin (1998, 288–289): while the name Σείριος is attested already in Hesiod's *Works and Days*, the verb σειριάει seems to have been taken over from medical terminology, where it indicated insolation.

integrated characteristic of Aratus' refined style and that it often did not just simply ornate the text, but also furnish it with some hidden meaning or pod-text. I hope that we have also managed to show that Roman translators were well aware of this characteristic of their original, that they approached the problem from various angles and with varying success, but that albeit sometimes examples of remarkable ingenuity can be found, the overall impression leans towards negative punning balance. It must be stressed, however, that word plays and puns are notorious for the pains they cause to translators, and that the topics of our next two sections will be able to show the stylistic approaches of Roman translator in a fairer way and from a different perspective.

### **3. Personification (and comparison)**

Aratus' myths – most notably, the Dike passage and the legend of Orion – and their translated versions have received more than their fair share of scholarly attention. However, little or no systematic attention (at least to my knowledge) has been devoted to the less conspicuous elements he used in order to bring liveliness to his poem: first and foremost, his personifications. For Aratus and for the topic he has chosen personification was, nonetheless, an all-important device. For the purposes of this study, we have made a twofold division of Aratean personifications to *personifications of the first level* and *personifications of the second level*. This division necessarily demands some clarifications. It is often the case that Aratus speaks of the head, arms, legs or various other parts of constellational figures, which are, from his viewpoint, depicted in this way or another by stars visible on the night sky. Since in reality – reality he and his readers were doubtlessly aware of – the star  $\alpha$ CMa (*Sirius*) is, to take but one example, not a chin of any dog, and yet Aratus calls it γένυς (v.330), we might safely say that he resorts to personification (in our division, this is *personification of the first level*). Since, however, the whole section of the poem we chose to analyse (v.19–453), and indeed the whole poem, deals with humans, animals, rivers and objects prefigured in the night sky, one could claim that the whole poem is in its various details and in its general conception is a very elaborated personification of this kind. If, however, in the scope of the same passage Aratus also says that the Dog is  $\varphi$ ρουρός (“the ward”, v.326) of Orion, it seems that something else is on play. Stars can show various body-parts of the dog, but they cannot



represent him as a “guard” of anyone or anything. Therefore, presence of any characteristic of constellations which is not attested by stars and which in turn does not (and indeed *cannot*) have any relevance for relative positioning of stars, i.e. constellations, will be considered, for purposes of this study, to be *the personification of the second level*. These are very clearly delineated concepts, but sometimes not entirely easy to grasp, which is why I will give several provisional examples, to render the matter as clear as possible, before engaging in the further discussion. For instance, referring to the arm of Orion would be a *personification of the first level*, but describing that arm as strong, weather-beaten, hairy etc. would be a *personification of the second level*. To take another example, if one were to say that there is a man among the constellations, and that this man is bending his knees, one would not go beyond the limit of the first level, since there indeed is a group of stars constituting what is imagined to be the outline of the bending knees of a man. One would, however, move to the second level if one were to add that the man in question were subject to some kind of labour or suffering, since these information stand in no relation whatsoever with the stars of the night sky, nor can in any way be deduced from them.

The aim of this section will be to check how Aratus’ *personifications of the second level* are rendered in the three translations or, more precisely, if there is a (quantitative)<sup>10</sup> difference in the measure they are represented in the original and in the translations. We recognize several ways in which a translation can react to the original in respect to this question:

**Chart 1: Legend for Table 1**

Original text of Aratus		Latin translations of Aratus	
<b>A</b>	personification of the second level	1	personification of the second level
		2	personification of the first level / verse missing
		3	ambiguity
<b>B</b>	personification of the first	4	personification of the second level

<sup>10</sup>I intentionally place “quantitative” between brackets, since, as it will become clear from the discussion about problems this approach raises, the numbers we will get are necessarily only indicative, and it is a matter of little doubt that different researchers would get a slightly different count in either direction. I strongly believe, however, that the results we obtain will be reliable and indicative enough to draw conclusions.

	level / verse missing/ mythology		5	ambiguity	
			5a	comparison	
			0	personification of the first level / verse missing	
C	ambiguity		6	ambiguity	
			7	personification of the second level	
			8	personification of the first level / verse missing	
A–C	personification of the first or second level, mythology, missing verse or ambiguity		9	mythology	
D	comparison	d1	for the liveliness of the picture	10	comparison
				11	personification of the second level
		d2	comparing the constellation to its living counterpart	12	personification of the first level / verse missing

By ambiguity in this context we mean uncertainty whether the personification in question is of the first or of the second level. In the rest of this chapter we will refer to the letters and numbers used in the table for the sake of convenience.

It might be surprising at the first sight to see that comparison (category *d*) plays a role in this division. This requires clarification. Aratus sometimes (*d1*) compares his constellations, personified on the first level, to other items, just in order to create a livelier picture, as when, for example, the constellation of the Dragon is compared to the river flow (v.45, οἷη ποταμοῖο ἀπορρώξ). In other cases (*d2*), which are more numerous, Aratus seems to compare the stars and their layout to living items, as, for instance, when he says that the Dragon “looks as if he were winking towards the Great Bear” (v.58, νεύοντι δὲ πάμπαν ἔουικεν). This, however, only underlines the inanimate nature of the thing being compared, since the stellar Dragon cannot really wink, but can only seem to do so. This type of comparison is taken to the extreme in the case of Hydra, where Aratus claims that she looks “as if she were alive” (v.444, τὸ δὲ ζῶοντι ἔουικός), which ultimately means that she is not at all alive in reality. We have taken into account all these types of comparisons, although the way translations handled this second type will naturally be more im-

portant for our purpose. Only those comparisons have been analysed which pertain to stars and constellations – the comparison of sailors caught in the stormy sea to shearwaters (v.296 ἵκελοι δὲ κολυμβίσιον αἰθυσίῃσιν), for example, very interesting in itself as it may be, is beyond the scope of this paper.

The role of mythology in our study might also need some specifications. Namely, we have decided to exclude it and not to call its instances the occurrences of the second level personifications. The reason for this is that introducing myths into the narrative on constellations can have many motives (display of erudition in alluding to rare *recherché* myths, to name but one), only part of which overlaps with the motives available for the second level personifications (most notably, the wish to present constellations as more real than conventional). That is why we thought it best to create strictly delineated corpus of personifications, analysis of which would yield its own results which could then be compared to results gained by analysis of mythical instances in Aratus and his translators, previously done by others, and support or controvert those results.

Not everything in this research is, however, as straightforward as it might seem or, rather, as one might wish. Problems with identifying and counting personifications of the second level are considerable. At the first place, it sometimes occurs that the text of Aratus or of his translators is unclear either because of the issues in the text transmission, or because of the mannerist and vague style of the authors themselves, which makes it hard to determine whether certain verse contains the kind of personification we are looking for. To take but one illustrative example, when Aratus mentions the Dragon as the σκολιοῖο Δράκοντος (v.70), it seems probable that he refers to the specific zig-zag disposition of the stars in the aforementioned asterism. It is, however, nevertheless very tempting to assume that he calls on his readers to use their imagination and invoke the image of the twisted, winding members of the actual (one cannot say “real” in this case) Dragon’s body. For this kind of problems, there is no clear-cut solution, and each case has to be judged on its own merit. For the most of such cases, however, we deemed it appropriate to introduce the category of *ambiguity*, that is uncertainty of attribution of a certain verse to personifications of either first or second level, all while

acknowledging that it necessarily belongs to at least one of them. Naturally, in the work of a poet such as Aratus and his learned successors, sought ambiguity is very possible, in some, many or all of the instances. It is, therefore, interesting to see how these ambiguities were treated in Roman translations: were they kept or were Latin poets prone to resolve them, and, if so, were they resolving them rather in the direction of the first or of the second level?

Category of *ambiguity* can indeed be pursued to a further use: it is intrinsically difficult to decide which stars belonged to a certain constellation in the view of Aratus and in the view of each of his Latin translators. Therefore, if one of them calls the constellation of the Rabbit *auritum* "long-eared" (cf. Germ. *Arat.* 341), we find ourselves faced with two possibilities: either some stars which denote the ears of the Rabbit are referred to ( $\nu\lambda\iota\kappa\text{Lep}$  would be the most probable candidates), in which case we have a clear case of the first level personification; or the poet rather refers to the long ears as the typical characteristic in representations of rabbits, which would, in turn, require us to interpret this word as the second level personification occurrence. Each of these cases will also have to be dealt with by itself.

Finally, apart from these and similar difficulties in identifying the occurrences of the phenomenon itself, there are also some issues concerning the ways they are to be counted. For instance, if an author would use two or more words which may be regarded as a second level personification in a row and when none of them exists in the original text – that is our case (4), cf. *supra* – are we to count them as one, or as several occurrences? The same question, in a somewhat altered form, could be applied to the original as well – if Aratus makes a row of second level personifications, referring to the same object, one after another, how many occurrences should we count? And if we count it as one, do we suppose that it is enough that the whole series is rendered in translation by a single second level personification item in order to prepare what we have previously defined as case (1)? For this issue we are forced to establish a convention, which is to be followed in our approach to all examples that conform to this structure. We, therefore, take that in case that if the row of the second level personifications is not intercepted by significant parts of text containing either exclusively personifications of

the first level or lacking any personification at all, that row is to be counted as one single occurrence of the second level personification in both original and translation. “Significant part of text” mentioned in the preceding definition will refer to an either independent or dependent clause. Also, if several personifying items are collected in one in Aratus, and are rendered by a single item in translation, it will be counted, for the purposes of this study, in the category 1.

It is an issue of the similar type that sometimes we counted in the category indicated by the number 1 (translating original’s second level by the second level) those instances in translations which are not direct equivalents of the original’s second level, but present the second level personification at approximately same place in the text and apply it to the same constellation. A good example is perhaps to be found in translations of Aratus’ verse 57, where he calls the constellation of the Dragon δεινοῖο πελώρου (“the horrible monster”): this personification meets its counterpart in Cicero’s *trucibus... oculis* (fr. 9. 3). As we can see, we are not dealing with real translation, but the equivalent effect is achieved: it could in fact be called *compensation*, in the sense this term is used in translation studies. It must also be noted that, due to the freedoms assumed by Roman translators, counterparts of certain instances of personifications in Aratus cannot be sought at the exact same place they are in the original, and it must be allowed for the area of their presumed existence to be broader, while staying in the limits of the description of the same constellation as in the original.

Our results are presented in Table 1 below. It would have been possible to give just the final numbers and save a lot of space, but due to the issues discussed above, we deemed it more appropriate to allow our reader insight in decisions we made about each of the examples, so that he could have firm ground in agreeing or disagreeing with them. If we were counting something less fluctuant, as adverbs, place names or masculine caesuras etc., we would have given just the final count, noting perhaps some of the exceptions and vague instances faced along the way in the footnote. In this matter, however, to present the full table to the reader seems highly recommendable.

Table 1: First and second level personifications and comparisons in Aratus' original and the Latin translations

	OC		Aratus	v/c	Cicero	v/c	Germanicus	v/c	Avienus
1	28	v/c	ἐπ' ἰξύας	-	∅	29	horrida terga	120	flammis ardentia dorsa
	b	4							
2	45		οἷη ποταμοῖο ἀπορροῶξ	fr. 8. 1.	veluti rapido cum gurgite flumen	48	abrupti fluminis instar	139	ceu circumflexo ... flumina lapsu
	d1	10		10					
3	46		εἰλεῖται...	fr. 8. 2-3	serpit... revolvens sese	49	volumina torquet	140	agmen agens ... volvitur
	c	8		7					
4	46		μέγα θαῦμα Δράκων	fr. 8. 2	torvu' Draco	50	mirabile monstrum ... squamigero lapsu	140	squameus... Draco
	b	4		4					
5	48		ἄρκτοι... πεφυλαγμέν αι ὠκεανοῖο	-	∅	64	semper inocciduis servantes ignibus axem	115	nescia signa salis
	a	1							
6	50		ἄκρη οὐρή	-	∅	52	ultima cauda	144	ultima monstri agmina
	b	0							
7	53		εἰλεῖται κεφαλὴν...	-	∅	54	explicat amplius orbes	149	vertitur
	c	7							
8	54		ἀνατρέχει	-	∅	55	respicit	150	repetit
9	56		δύο κροτάφοις	fr. 9. 2	tempora	56	cava tempora	153	saetosa... duo tempora
	b	0		4					
10	57		δεινοῖο πελώρου	fr. 9. 3	trucibus... oculis	59a	∅	160	sibila ora
	a	1		1					
11	58		νεύοντι δὲ πάμπαν ἔοικεν	fr. 9. 6.	obtutum in cauda Maioris figere dicas	61	decline caput	156	in nutum veluti curvata
	d2	10		12					

12	63	μογέοντι... ἀνδρὶ ἑοικὸς εἰδῶλον... ὀκλάζοντι ἕοικεν	fr. 11.1.	<i>velut maerentis imago</i>	0		172	<i>laboranti similis imago</i>
	d2		10		12		10	
13	66	ἐν γούνασι κάμνον	fr. 11	<i>defessa... imago</i>	65	<i>effigies defecta labore</i>	172	<i>(laboranti similis) imago</i>
	a		1		1		2	
14	68	χειρες ἀείρονται		∅	68	<i>suppliciter passis ad numina palmis... figit</i>	191	<i>manus... in violenta verbera pendens</i>
	b		0		4		4	
15	70	σκολιοῖο Δράκοντος		∅	69	<i>Serpentis</i>	193	<i>maculosi... Draconis</i>
	c		0		8		7	
16	0		0		0		200	<i>sibila... ora Draco</i>
			0		0		4	
17	73	κεκμητός εἰδῶλοιο		∅	70	<i>fessi</i>	203	<i>defessi</i>
	a		-		1		1	
18	74	κεφαλῇ γε μὲν ἄκρη		∅	74	<i>vertice... succiduis genibus lapsum et miserabile sidus</i>	205	<i>vertice... sideris innixi</i>
	b		0		4		0	
19	0		fr. 15.3.	<i>virum</i>	0		226	<i>ardens venas Ophiuchus</i>
			4		0		4	
20	82	ἀμφότεραι δ' Ὅφιος πεπονήαται		∅	79	<i>manus, per quas elabitur Anguis</i>	236	<i>serpens... elabitur ambas flexilis</i>
	a		-		1		1	
21	84	[ὄφιοῦχος] ἐπιθλίβει	fr. 15.5.	<i>ille... graviter vestigia ponit... urget</i>	81	<i>tangit</i>	240	<i>[Scorpios] efflictus</i>
	a		1		2		1	
22	84	μέγα θηρίον	fr. 15.5.	<i>Nepai</i>	81	<i>Scorpios</i>	240	<i>maculosa pectora</i>
	a		2	2	1	1		
23	88	[Ὅφιος] παρακέλιται ἄκρα γένεια		∅	86	<i>erigitur Serpens</i>	248	<i>[Serpens] lubricus</i>
	b		-		0		4	

Lucida intervalla 45 (2016)

24	89	νειόθι δὲ σπειρίας	-	∅	88	<i>qua... lubricus Anguis</i>	248	<i>post spiram</i>
	b				4		0	
25	0		0		0		248	<i>braccia for- midata truci ... Orioni</i>
	0				0		4	
26	b	μεγάλας ... χηλάς	-	∅	89	<i>Chelae</i>	251	<i>falcata... cornua monstri</i>
				0	0		4	
27	91	ἐξόπιθεν δ' Ἐλίκης	0 fr. 16.2.	Arctum	90	<i>Helicen</i>	254	<i>ferinam... effigiem</i>
	b							
28	91	ἐλάοντι ἐοικώς Ἄρκτοφύλαξ... ἐπαφώμενος εἶδεται	2 fr. 16.2.	<i>prae se quatit Arctum</i>	90	<i>sequitur senior baculoque minatur</i>	259	<i>instanti similis silimilisque minanti</i>
	d2							
29	0		0		0		261	<i>in picturatae plaustra... matris</i>
	0							
30	136	πολυσκέπτοι ο Βοώτεω	-	∅	139	<i>tardus Bootes</i>	352	<i>anhela astra Bootis</i>
	b				4		4	
31	137	τῆς ὑπὲρ ἀμφοτέρων ᾠμων	0 fr. XX. 1.	<i>huic supera duplices umeros</i>	140	<i>Virginis... placidae... umeros</i>	353	<i>istius extremis umerorum partibus</i>
	b				4		0	
32	140	Ἄρκτου	0 fr. 20.1.	<i>huic</i>	141	<i>Helices</i>	368	<i>illa [Arctos] inscia piscosi semper salis</i>
	b				0		4	
33	143	πρὸ ποδῶν [ἄρκτου]	-	∅	143	<i>priora vestigia</i>	361	<i>prima ferae vestigia</i>
	b				0		4	
34	144	εἷς δ' ἰξυόθεν κατιόντων	-	∅	144	<i>clunibus hirsutis</i>	362	<i>pedibus... clunalibus</i>
	b				4		0	
35	146	ἄλλοθεν ἄλλος	-	∅	146	<i>sine honore feruntur</i>	366	<i>simul vulgi vice convolvuntur</i>
	b				0		5a	



36		οί Δίδυμοι	fr. 22, 1.	natos Geminos	148	Gemini	370	Spartanam subolem
	b							
37		Καρκίνος	fr. 22, 2, 4	Cancer	151	in Cancro	383	[Cancer] duro... dorso
	b							
38			0		0		387	qualis praesepibus esse
	0							
39		Λέων	fr. 22, 3.	magnu' Leo	149	horrentis iubas et fulvum Leonem	392	maxima... ora Leonis
	b							
40		Ἑλικῆς δέ οἱ ἄκρα κάρηνα	fr. 25, 2.	caput huic Helice truculenta	164	Maiorisque Ursae... ora	413	Helices caput
	b							
41		κεραὸν Ταύρου	fr. 27	corninger. .. valido corpore Taurus	174	trux... Taurus cornua... gerens... ore minaci	422	cornigeri... Tauri
	c							
42			-	∅	177	patulis naris	424	saetosam pecoris... frontem... minaces... oculos
	0							
43		κάρη βοός	-	∅	182	ruit Oceano bos	430	pecoris frons
	a							
44		Ταύρου	-	∅	178	[Tauri]	438	pecoris
	b							
45		εἷς ἀστήρ ἐπέχει	-	∅	180	ligat conpagine divos	438	una stella tenet
	b							
46		Κηφῆος μογερόν γένος Ἰασίδαο	-	∅	185	cum conjuge Cepheus... totaque domo	440	senem... Cephea... Iasiden
	b							
47		ἐς πόδας ἀμφοτέρους	-	∅	191	Cepheos vestigia	445	pedes... seniles
	b							
48		καμπῆς μεγάλοιο Δράκοντος	-	∅	192	ad flexum sinuosi... Anguis	449	flexi... spira Draconis
	c							

Lucida intervalla 45 (2016)

49	188	του... προκυλίνδετα L	-	∅	193	virum	448	rursum
	b				4		0	
50	188	δαμονή... Κασσιέπεια	-	∅	198	[Cassiepia] horrida vultu	450	infortunatam ... Cassiepiam
	b				4		9	
51	190	ου... μιν πολλοι και ἐπημοιβοι γανώσιν ἀστέρες	fr. 30	obscura specie stellarum	195	paucis decorata ... flammis	454	maerenti... aegrae... matri
	c		8		6		9	
52	192	οἷη δὲ κληῖδι θύρηη ἔντοσθ' ἀραρυῖαν δικλίδ' ἐπιπλήσονται ἐς ἀνακρούουσι ν ὀχῆας	-	∅	196	qualis ferratos subicit clavicula dentes, succutit foribus praeducti vincula claustri	455	qualem Caria quondam noverat intransem per claustra tenacia clavem
	d1				10		10	
53	196	φαῖης κεν ἀνάξειν ἐπὶ παιδί	-	∅	199	ceu sit planctura...	458	natae fera fata retundunt
	b				9		9	
54	201	ζώματα πάντα	-	∅	204	substricta... zonula palla	464	cingula... Andromedae
	b				4		0	
55	203	δεσμὰ δέ οἱ κεῖται καὶ ἐν οὐρανῶ	-	∅	205	sed poenae facies remanet ceu duri teneantur robore saxi	466	vivax est poena dolenti... contortis nodis
	b				4,9		4,9	
56	204	[Ἀνδρομέδης] οἱ καὶ κρατὶ	-	∅	207	Andromedae capiti	470	odorato crine ...Andromed ae
	b				0		4	
57	205	πέλωρ... ἵππος	fr. 32, 1.	iubam quatiens	207	Sonipes... ales	472	Equi
	a		1		2			
58	205	οἱ	fr. 32, 1.	huic	207	Andromedae capiti... vertice	473	virginis
	b		0		4			

Marko Vitas

59	b	205	κρατι	fr. 32, 2.	summum. .. caput	208	vertice... Andromedae	473	in vertice coni vice surgit acuti
	b			0		0		5a	
60	b	207	του μὲν ἐπ' ὄμφαλίῳ	fr. 32, 2.	alvo [Equi]	209	sub... alvo... Equi	475	sub absciso... ventre cornipedis... pecori
	b			0		0		4	
61	b	215	ἱερός Ἴππος	-	∅	212	spumanti... ferus ore lupata	486	non... quadrupes
	b			-		4		0	
62	b	223	ὁ Ἴππος ἐν Διὸς εἰλεῖται	-	∅	223	velocis agitat pennas et sidere gaudet	506	micat ille procul flagrantibus astris
	b			-		4		0	
63	b	227	οὐδὲν ἀφαιρό- τερον τροχάει	-	∅	228	properat contingere metas	510	numquam... segnior ablapsu coventitor
	b			-		4		0	
64	b	228	αὐτός	fr. 33.	contortis.. . cum cornibus	229	illi facies	515	Lanigeri... forma
	b			4		0		4	
65	b	233	σημα	0 5	signum	234	deum	528	Deltoton
	b			10 0		4		0	
66	b	238	Κριοῦ	0 10	Aries	240 4	Lanigeri tergum	535 0	in astro lanati ... pecoris
	b			0		4		4	
67	b	240	ἄλλου	0 0 0		241 0 0	alter in austrum tendit	550 4 5 4 5	alter aquarum Troicus... quas fundit avidus
	b			0		0		4, 9	
69	d2	242	ἦϋτε δεσμά οὐραίων	14	velut esse catenas dicas	244	vincula cauda singula utrumque tenent	555	cingula... quasi... tenentur
	b			10		11		10	
70	b	246	ἀριστερός Ἰχθύος	0 19	adpositum ... Piscem	246	Piscis	560	caerulus erigitur
	b			0		0		4	

Lucida intervalla 45 (2016)

71	248	γαμβρού	20	<i>natum summo love</i>	248	<i>ales... effigies grata servatae</i>	564	<i>vindex</i>
	b		9		4,9		9	
72	0		21	<i>defixo corpore</i>	0		0	
	0		4		0		0	
73	250	περιμήκετος άλλων	26	<i>victor</i>	250	<i>moles ipsa viri</i>	564	<i>maxima... dextera</i>
	c		9		7		6	
74	252	ποσίν	24	<i>pedes, vinctos talaribus aptis</i>	253	<i>aligeris... plantis</i>	564	<i>alato... pede</i>
	b		4		4		4	
75	253	κεκονιμένος	25	<i>pulverulentulus</i>	254	<i>purum aethera findere</i>	566	<i>vestigia passu pulverulenta ... pandit</i>
	a		1		2		1	
76	270	ἀπευθέος Ειδώλοιο	45	<i>Nixi</i>	278	<i>defectum sidus</i>	631	<i>Adnixi... sidera</i>
	b		0		4		0	
77	271	σκελέεσσι πέτηλον	0		271	<i>labore devictam effigiem</i>	0	
	b		0		4		0	
78	0		0		272	<i>torti subjecta Draconis tempora... premit</i>	0	
	0		0		5		0	
79	272	κεφαλή... άκρη άντιπέρην Όρνιθος	46	<i>inter flexum genus et caput alitis</i>	275	<i>contra spectat Avem</i>	633	<i>ora canoros tenditur ad nervos</i>
	b		0		0		4	
80	275	αιόλος όρνις	48	<i>serpens geminis secat aera pinnis</i>	275	<i>Phoebi... cygnus</i>	636	<i>secat aethera pinnis... volatum perfacilem... praepes</i>
	a		1		9		1	
81	278	εϋδιώντι ποτήν όρνιθι έοικώς	0		0		0	
	d2		12		12		12	

Marko Vitas

82	279	κατὰ δεξιὰ χειρὸς Κηφείης	52	<i>dextram Cephei ... pellere... gestit</i>	280	<i>regalem Ce- pheos ulnam</i>	641	<i>Cepheida dextram</i>
	b		4		9		0	
83	281	σκαρθμός... Ἴππου... σκαίροντα... Ἴππον	54	<i>fortis Equi propter... Equi vis... valido de pectore</i>	283	<i>instantem... Pegason</i>	645	<i>cornipedem</i>
	a		1		1		1	
84	281	λαίη δὲ πτέρυγι	54	<i>propter pinnati corporis alam</i>	283	<i>laeva fugit... ala</i>	642	<i>laevo</i>
	b		4		4		0	
85	283	Ὑδροχόοιο	56	<i>Aquari</i>	285	<i>Aquarius</i>	648	<i>Aquarius... pulcher</i>
	b		0		0		4	
86	284	ὀπίστερος Αἰγοκερήος	59	<i>corpore semifero... Capricorn us</i>	286	<i>Aegoceros</i>	649	<i>hirsuti... Capricorni... hispida saetosi ... species Capricorni</i>
	b		4		0		4	
87	284	Αἰγοκερήος τέλλεται	59	<i>Capricorn us ...</i>	286	<i>Aegoceros semper properare videtur</i>	649	<i>Capricorni</i>
	b		0		5a		0	
88	290	ἠ(Η)ῶς	66	<i>clari prae- nuntia solis</i>	292	<i>multum cla- matus... ortus</i>	0	
	c		6		8		8	
89	301	[οἰστός]	78	<i>flexum vi corporis arcum</i>	306	<i>belligerum... arcum... ferum</i>	669	<i>sagitta... levis</i>
	b		4		4		4	
90	306	τοξευτής	78	<i>flexum vi corporis arcum</i>	312	<i>gravis Arcus</i>	683	<i>pigro... sidere ...Arquitenen s ... tardos artus</i>
	b		4		5		4	
91	312	ἄτερο τόξου	84	<i>missore vacans</i>	315	<i>incertum quo cornu missa, Sagitta</i>	691	<i>inscia... domini</i>
	b		4		4		4	

Lucida intervalla 45 (2016)

92	312	παραπέπτα αι Όρνις	85	<i>nitens pinna ... Ales</i>	0		692	<i>Ales, Ales Olor</i>
	b		4		0		4	
93	315	ἄητον	87	<i>Aquila... tremebun dis ... pinis</i>	316	<i>Iovis ales... Iovis armiger</i>	694	<i>armiger... Iovis</i>
	b		4		9		9	
94	316	Αίγοκερῆϊ	91	<i>magni... Capricorn i corpora</i>	321	<i>Capricornum</i>	707	<i>auritum... Capricornu m</i>
	b		5		0		4	
95	322	Ταύροιο τομή	103	<i>truculenti corpora Tauri</i>	328	<i>Tauri</i>	720	<i>fera pectora Tauri</i>
	b		4		0		4	
96	323	κεῖνον	102	<i>Orion... nitens</i>	330	<i>virum</i>	724	<i>virum</i>
	b		4		4		4	
97	0		0		332	<i>sic vagina ensis</i>	723	<i>auratum... ensem</i>
	0		0		4		4	
98	326	φρουρός... ἀμφοτεροῖσι.. . ἐπὶ ποσὶ	109	<i>vepres</i>	333	<i>custos... ore timendo</i>	724	<i>custos</i>
	a		1		1		1	
99	336	κείνου	109	[Canis]	334	[Canis]	745	<i>belua</i>
	b		0		0		0	
100	338	λαγῶς	121	<i>levipes Lepus</i>	341	<i>auritum Leporem... parvuum Leporem</i>	747	<i>parvulus... Lepus</i>
	b		4		4		4	
101	339	διώκεται... ἐπαντέλλει... καί μιν κατιόντα δοκεύει	121	<i>hic fugit, ictus horrificos metuens etc.</i>	341	<i>sequitur... fugit</i>	750	<i>effugit instantem, premit Sirius ore... auritum...</i>
	a		1		1		1	
102	340	μετιόντι ἐοικῶς	124	<i>praecipit- antem agitans</i>	0		752	<i>minax</i>
	d2		11		12		11	
103	342	ἐλκεται	126	<i>prolabitur</i>	6346	<i>trahitur</i>	758	<i>se... movet</i>
	c		8		6		7	
104	342	πρυμνόθεν	127	<i>convexam. .. puppim</i>	345	<i>aplustria puppis</i>	765	<i>rutilam... puppim</i>
	b		4		4		5	

Marko Vitas

105	343	ου γαρ τη γε κατα χρεος εισι κελευθοι	128	5a	<i>non aliae naves ut in alto ponere proras ante solent</i>	346	0	<i>non recto... cursu</i>	757	0	<i>neque... sollemnem in faciem rostro movet</i>
	b										
106	344	οια και αυται νηες	131	10	<i>sicuti</i>	347	10	<i>ut cum</i>	759	10	<i>velut</i>
	d2										
107	348	ελκεται	134	10	<i>vertitur</i>	0	0		766	10	<i>ducitur</i>
	c										
108	351	πηδαλιον κεχαλασμενο v	2	137	<i>gubernacu lum</i>	355	1	<i>demisso... clavo</i>	767	1	<i>gubernaculu m in undas... merso in aequora... clavo</i>
	a										
109	354	μεγα κητος κατεπειγει... εχθρον	140	1	<i>fera... pistrix caerula vestigat</i>	356	1	<i>sequitur ... Pristis... illa terretur monstro pelagi et gaudet...</i>	770	1	<i>perterret Cetos ... belua dira ... ora inimica</i>
	a										
110	357	Ιχθυσιν	143	4	<i>squamoso corpore Pisces</i>	361	0	<i>Pisces</i>	774	0	<i>Piscibus... duobus</i>
	b										
111	357	Κριω	143	0	<i>Aries</i>	361	0	<i>Aries</i>	773	4	<i>laniger</i>
	b										
112	0		0	0		0	0		778	4	<i>squalentia monstri terga</i>
	0										
113	0		139	4, 9	<i>in tuto locatam Andro- medam</i>	0	0		779	4, 9	<i>pavidum caput [Andromedae]</i>
	0										
114	357	κητος	145	0	<i>[Pistrix]</i>	362	4	<i>belua... ponti</i>	775	9	<i>Nereia Pistrix</i>
	b										
115	358	Ποταμου... αστεροεντος	144	4	<i>Fluminis.. . ripas</i>	362	4	<i>Amnem</i>	780	4	<i>caeruleo flumen ... gurgite</i>
	b										

Lucida intervalla 45 (2016)

116	360	λείψανον Ἡριδανοῖο	146	Eridanus..	368	huius pars undae	803	Eridani... anfractibus
	b							
117	0		0		367	Eridanus... liquidis...astr is	804	effusi vi gurgitis
	0							
118	364	λοφίης... ἀκάνθη	154	spina	370	cristam ... aequoreae pristis	804	cristae... apex
	c							
119	368	πηδαλίου	157	guber- naculum	374	clavumque carinae	807	demissum... clavum... depictaque terga carinae
	b							
120	368	Κήτεος	156	Pistricem	0		809	Pistrim undicolam
	b							
121	369	γλαυκοῦ... Λαγωῦ	158	formidans acrem morsum Lepus	373	Leporis	809	Leporis... alvus
	a							
122	384	διωκομένοιο Λαγωῦ	0		0		821	Leporem qua Sirius urget
	a							
123	386	Αἰγοκερηος	168	Capricorn o	381	Aegoceri	823	saetosi... Capricorni
	b							
124	387	ἐς Κῆτος	169	Pistricem	381	Pristin... ad imam	825	in horrificam Pistrim
	b							
125	392	ἀγαυοῦ Υδροχόοιο	172	radiantis Aquari	387	Aquarius	827	pulcher Aquarius (832. ephebi)
	c							
126	390	κῆτεος αιθεριόιο	171	Pistricem	383	qua caudam belua flectit	828	cristato... belua dorso
	b							
127	393	οἷη τίς τ' ὀλίγη χύσις ὑδατος	173	annem	388	imitata... erran-tis signa liquoris	834	species liquidarum... aquarum
	d2							
128	394	χαροποι	173	obscurum. .. annem	391	latices	841	aqua
	c							



129	b	Υδροχόου	0	176	Aquari	5	signi fundentis	9	Phrygium... ephebum
			398			0		390	
130	b	ό	4	177	gelido delapsus flumine fontis	0	altera	0	alii
			398			4		390	
131	c	κυανέου υπό Κήτεος ούρη	7	178	spinigera m caudam... Pistricis	7	squamigerae Pristis	8	belua
			398			7		390	
132	b	νειόθι Τοξευτήρος	5	181	vestigia magni Arqui- tenentis	4	Sagittiferi... pernicia crura	4	crura Sagittigeri... vestigia prima cornipedis
			400			5		392	
133	a	αιθομένω κέντρω τέραος μεγάλιο σκορπίου	3	183	Nepae... fulgentis acumen	1	Scorpios... torquet qua spicula	1	venenatae qua Scorpius agmine caudae
			402			3		393	
134	b	Θυτήριον	0	184	Aram	4	Turibulum... sacro igne	0	Aram
			403			0		394	
135	a	ἀρχαίη Νύξ ἀνθρώπων κλαίουσα πόνον etc.	1	191	conmisera ns hominum metuendo s undique casus	1	dedit natura... signa... cladem depellere suasit	1	luciparens nox, fata hominum miserata prius, miserata labores
			408			1		399	
136	b	κενταύρου	0	203	Centaurus etc.	4	hirsuto pectore [Centaurus]	0	Centaurum etc.
			431			0		415	
137	d2	τά... ἀνδρῖ ἐοικότα	11	209	partem virilem	10	hominem reddentia	11	hominem quadrupes sustollit
			437			11		416	
138	b	Χηλαι	0	210	equi partis properat subiunger e Chelis	0	Chelas	4	venenati... brachia signi
			438			0		416	

Lucida intervalla 45 (2016)

139	0		0		418	<i>intacta... sub</i>	0	
	0		0		4	<i>Virgine</i>	0	
140	438	ἵππούραια	210	<i>equi partis</i>	418	<i>sonipes</i>	881	<i>quadrupes</i>
	440b		0		4		0	
141	a	δινωτοῖο Θυτηρίου	213	<i>inlustrem.</i>	420	<i>Arae</i>	885	<i>Aram</i> <i>caelicolum</i>
			2	<i>.. ad Aram</i>	2		1	
142	440	ἀπρίξ... ἐσφῆκται... θηρίον	211	<i>dextram</i> <i>porrigens.</i> .. <i>truculent</i> <i>us</i>	418	<i>dextra seu</i> <i>praedam e</i> <i>silvis seu</i> <i>dona (...)</i> <i>cultor Iovis,</i> <i>admovet</i> <i>Arae</i>	886	<i>iustae</i> <i>persolvit</i> <i>munera vitae</i> <i>agrestemque</i> <i>manu</i> <i>praedam</i> <i>gerit</i>
	a		1		1,9		1	
143	443	ἐλκεται	215	<i>flexo cum</i> <i>corpore</i>	426	<i>trahitur</i>	891	<i>ingenti sese</i> <i>agmine</i> <i>porrigit</i>
	c		6		6		6	
144	444	τὸ δὲ ζῶοντι ἐοικὸς	218	<i>lubrica</i> <i>cauda</i>	0		896	<i>quin vitam</i> <i>spirare putes</i>
	d2		11		12		10	
145	445	εἰλεῖται	215	<i>serpens</i>	427	<i>mulcet</i> <i>Centaurum</i>	897	<i>lubrica...</i> <i>linguam</i> <i>trisulcam</i>
	c		6		7		7	
146	447	Κενταύροιο	218	<i>Centauru</i> <i>m</i>	427	<i>Centaurum</i>	893	<i>feroci</i> <i>Centauri</i>
	b		0		0		4	
147	448	κρητήρ	219	<i>Creterra</i>	431	<i>parvo</i> <i>pondere</i> <i>Crater</i>	899	<i>Cratera</i> <i>coruscum</i>
	b		0		4		0	
148	449	κόπτοντι ἐοικὸς	220	<i>plumato</i> <i>corpore...</i> <i>rostro</i> <i>tundit</i>	430	<i>vocali</i> <i>rostro... forat</i>	901	<i>intento</i> <i>fodiat vaga</i> <i>viscera</i> <i>rostro</i>
	d2		11		11		11	

In order to make the results of this detailed analysis more approachable, we shall now make use of descriptive statistics and express in numbers and percentages various relations between Aratus' original and the translations concerning personification and comparison:

Chart 2: Results of descriptive statistics for the results of Table 1

Original		Translations											
Aratus		Cicero				Germanicus				Avienus			
a	total n.	Cic. n. <sup>11</sup>	1	13	72,22%		15	68,18%		20	87%		
	23	18	2,9	4	22,22%		7	31,82%		3	13%		
			3	1	5,56%		0	0%		0	0%		
b		4	24	133,33%		43	195,45%		56	243,48%			
		5	3	16,66%		3	13,63%		2	8,7%			
		5a	1	7,69%		1	6,25%		3	18,75%			
c	total n.	Cic. n.	6	5	38,46%		4	25%		6	37,5%		
	16	13	7	2	15,38%		7	43,75%		5	31,25%		
			8,9	6	46,15%		5	31,25%		5	31,25%		
d	total n.	12	4		36,36%		5	41,66%		9	75%		
	d1	2	10	1	3	50%	30%	2	3	100%	30%	2	7
	d2	10	6		54,54%		3	25%		2	17%		
	Cic. n.	11	11	0	6	0%	60%	0	3	0%	30%	0	2
	d1	1	1		9%		4	33,33%		1	8%		
	d2	10	12	0	1	0%	50%	0	4	0%	40%	0	1

These results show the predominance of the second level personifications in the translations in a very transparent way. The analysis of the way translators treated the second level personifications already present in the original (category *a*) shows that all three of them retained the vast majority of these cases in their translations, with Avienus reaching up to 87 percent. When it comes to the second level personifications added in the translations, we see that each of the translators added more instances of the kind than were present in total in the original version (>100%),

<sup>11</sup>Since not the whole translation of Cicero has been conserved, a different total number of instances has to be produced if we are willing to follow the practice of sane statistics. May it also be noted that in case of Germanicus total number of *a* should be reduced by one point, since one of his verses is missing precisely at the point where his reaction to one of Aratus' second level personifications would be expected (see § 10). The same practice will be followed in the Chart 4 as well (see further).

while Germanicus and Avienus even succeeded in the twofold increase and beyond. When it comes to ambiguities, situation is somewhat less straightforward, especially in the case of Cicero. It remains true, however, that if we should join percentage for the ambiguity retention and for its resolution in favor of the second level personifications in any of our translators, they would always be above the 50 percent threshold. That being said, numbers of resolutions in favor of the second level personifications in Germanicus' translation are particularly commanding. Finally, in the case of comparisons, one can say with certainty that neither Cicero nor Germanicus retained a significant number, especially when it comes to that second type of comparisons, which we explained to be the more important one for our purpose. The situation is quite reverse in case of Avienus, since he did not only retain a large portion of pre-existing comparisons, but was the one to introduce the largest number of new cases as well (category 5a).

What can we make out of these results? Considering the way we saw and defined the second level personifications, and in the light of their apparent predominance in the translations, it seems that there are several possible explanations of the phenomenon.

The explanation that seems to have been preferred by the previous researchers, although it has never been systematically pursued or backed with coherent theoretical and argumentative background, but is rather to be found here and there, scattered in the commentaries on Aratus and his translations, is that introduction of picturesque elements (which seem to overlap in a large measure with what we call second level personifications) must have been launched by some visual accessory, an illustrated map, atlas or manuscript available to the author. When Germanicus, for example, adds unaratean detail on Andromeda's outfit (v.204 *substricta... palla*), André Le Boeuffe says that it "doit provenir d'une illustration". He is somewhat less sure when it comes to Germanicus' curious addition of Pegasus' assault on the Swan (v.283 *fugit instantem sibi Pegason ala*), and only wonders "influence d'illustration?", but does not offer any alternative motivation. In the case of Cicero, similarly, Jean Soubiran wonders, with Leuthold, whether the details of Perseus' footgear (v.24 *vincitos talaribus aptis*) were influenced "d'une représentation figurée ou d'un globe céleste". And so on. This line of thought seems to go well with the proposal

that Aratus himself was under influence of a “Himmelsglobus” as his “Stoff” while he was writing (see Erren 1967, 7). However, although the explanation by influence of an illustrated template might seem appealing in some cases, it does nothing to explain the others (and that is why it is good that we offer a complete overview of the phenomenon, and not just its scattered instances) – there is no way of representing the dog as a “warden” (*Arat.* 326, *Germ.* 333, *Av.* 724) in an illustration, and even less for representing strings of a Lyra as “sonorous” (*Av.* 633) etc. For these poets had to look for resources in their own imagination. Finally, even in those occasions in which we can accept that the author was influenced by an illustration, the question remains: why? Should we assume that any of the translators integrated in his poem observations from various pictures just for the fun of it? It seems quite out of the question that he should have done so, especially in the case of Augustan poets (and it should not be forgotten that Germanicus indeed was one), who were taught to measure their words very diligently before writing them down. Therefore, notwithstanding the importance of the factor of illustrations, another more cohesive explanation must be sought.

Another factor that has to be taken into account when discussing possible reasons for the existence of this phenomenon is the influence of rhetorics and rhetorical education our translators without any doubt received. It is clear that rhetorics taught how to present things in strongest light possible and with as many details, in order to convince the reader to believe the state of affairs described to be the true one. This kind of influence of rhetorics to poetry could also be demonstrated by the fact that, for example, Homeric epics offer descriptions of nature only in scope of comparisons, while such descriptions, swelling with picturesque details, are very often found in Roman epic poetry (cf. *Ovid. M.* III 228–230, to take one example). One thinks first of all of *amplificatio* which, according to Lausberg, amounts to adding to the basis, given by nature the additions, provided by art. (see Lausberg 1960, 145) If we take that the stars were given by nature, and even constellations, defined in some distant and unknown past, then our second level personifications present just such artificial additions, required by rhetorical *amplificatio*. One should not, however, conclude too soon that *amplificatio* is the motive for the addition of all those personifying details. Poetry and

rhetorics were not mixed just for the value of doing it. They were two separate genres, and one has only to remember how Quintilian occasionally thundered against poets too rhetorical (see, for instance, the judgement he passed on Lucanus, cf. Quint. X 1. 90) to reconsider such postulations. It is much safer to say that rhetorics, more generally, and *amplificatio* specifically, was in fact the method by which Roman poets came to all those personifications – rhetorics gave them tools to build interesting, innovative and lively pictures, where in Aratus there was none, but it did not provide them with motive for doing so, which therefore has to be sought elsewhere.

Finally, the third option is that translators could have wished to present the constellations of the night sky as more real, and less conventional by personifying them in such a manner. This hypothesis was already advanced in the case of Germanicus by Steinmetz, who came to the conclusion that where Aratus saw “*Sternbilder*” Germanicus was rather able to see “*Sternbilder*”. (Steinmetz 1966, 467 – emphasis original). Mark Possanza will later take on and redevelop this view, pointing out that many new myths have been introduced in Germanicus’ translation that were not present in the original. (Possanza 2004, 169–173) Dominant presence of the second level personifications should be a good step towards corroborating such speculations, especially because myths are a specific field in itself, and their introduction can be interpreted in various ways. As Possanza himself does not fail to mention, Germanicus’ poem was *doctus labor* and an endeavor of Augustan era (ibid, 170) – myths were also a well-found tool for asserting one’s erudition and learning. Only when we combine the translators’ treatment of myths with his treatment of second level personifications can we show that myths have this specific function of making the skies look livelier.

Other considerations may enlighten the matter even further. Possanza and the others have already noted that the fact that Germanicus avoids to translate the episode of the Old Astronomer, where Aratus seems to tell of ancient times, when constellations were first named. If we imagine constellations to be real, any such claims of conventionalized nomenclature are inadmissible (see Possanza 2004, 204; Martin 1998, 306). There are, however, other interesting instances in the texts, which have not – at least not to my knowledge – received similar attention. In his introduc-

tion to the presentation of the Cepheus branch of constellation, Aratus claims that they would not be passed in silence ἀλλ' ἄρα καὶ τῶν / οὐρανὸν εἰς ὄνομ' ἤλθεν (*Arat.* 180–181). This is generally taken to be one of the proofs that Aratus did not imagine constellations to be real, but only conventional – “names” (ὄνομα), in other words (Martin 1998, 236). Cicero is inconveniently missing at this point. Germanicus translates the passage without any mention of names or allusion to the symbolic value of the constellations (Germ. *Arat.* 184–185 *Iasides etiam caelum cum coniuge Cepheus / ascendit totaque domo...*).

Although by now the hypothesis about correlation of the second level personification and the level of liveliness of the constellations seems corroborated to a certain extent, it still does not go without some risk. At the first place, if we assume that Germanicus really did make a systematic effort in rewriting Aratus' constellations, it seems rather odd that on several occasions he failed to do so. For instance, in the verse 388, he calls the Water *imitata... errantis signa liquoris*, which bears a clear message that the water in question is not real, but conventional, made out of stars (*imitata*). It is very difficult to account for such aberrations – but no matter how insignificant in number they might seem, their mere existence should be enough to raise doubt. As well as that, there is an evident problem with Avienus. Although he remains the most compelling of all translators when it comes to the representation of the second level personifications (87% of original ones is retained, and almost two and a half times more is added), his treatment of Aratus' comparisons is surprisingly literal. Even those more problematic, such as the one about Hydra looking “as if she were alive”, are rendered with all their implications (see *Av.* 896). As well as that, in the aforementioned case of the Cepheus family, Avienus sees no problem in claiming that it is in fact the name that has ascended to heaven (*Av.* 447 *non eget enim huius sedes sacra nominis*). Furthermore, in his confusing rendering of the Old Astronomer controversial passage, he does indeed replace the Astronomer with Jupiter, but nevertheless seems to keep the point that constellations as such were named and arranged by someone at an early point, whether it was an arch-astronomer or the supreme god himself, rather than that they were real living creatures roaming the night sky. We will return to these considerations in our final conclusion.

#### 4. The Poet and his audience

Before we pass to the concluding section of this article, it seems beneficial to devote some attention to yet another stylistic feature of the *Φαινόμενα* which is characteristic of neither Hellenistic poetry and Callimachean poetics (as word-plays would be) nor of Aratus himself and his astronomical topic (as the second level personifications), but which characterizes *didactic poetry* as such, since its very inception in Greece with Hesiod and his *ἔργα*. This characteristic would be the presence, implied or explicit, of the poet-tutor and the pupil-listener. It has rightly been said that didactic poetry “must be written for someone, for instruction demands the role both of teacher and of student”. (Konstan 1993, 12) This addressee is sometimes explicitly mentioned by name (Hesiod’s *Perses*, Empedocles’ *Pausanias* or yet Lucretius’ *Memmius*) and sometimes rather vaguely implied from the usage of the second person, as is the case of Aratus, among the others. Studies of the addressee seem to have been flourishing lately, and many functions this didactic feature can (or can be said to) assume have been revealed: for example, if the addressee is scolded for his incapacity to adopt the principles exposed in the didactic poem, he brings relief to the real reader, who can rather identify himself with the poet or at least, as a student better than the scolded one (Konstan 1993, 12–14). In any case it has been recognized that the interaction with the addressee is a traditional and almost indispensable feature of didactic poetry, carrying high significance for the meaning of each of the poems.

There has been some polemics in the case of Aratus on the nature of his listenership. Manfred Erren has dwelt on the issue and suggested that Aratus did not intend to create an idyllic image of father standing on a field in company of his son, teaching him about stars, as has been proposed by Kaibel, or any sort of image of real contemplation of the night sky for that matter. He based that conclusion on the fact that our poet uses the aorist imperative very sparingly, preferring the present, and on the similar considerations of the tenses used. That is, he claimed that the tenses he chooses lack both intimacy and immediacy, which would be expected in the case of a night star-watching quest described above (cf. Erren 1967, 126–134). As Peter Bing summarized it, Aratus “conveys constant states of thinking, perceiving or being”. He will later connect this conclusion to the possibility of Aratus talking behind the back of the rustics



and sailors, falsely imagined to be the immediate beneficiaries of the poem, and that to the learned listenership of his day, who would know how to appreciate sophisticated intricacies of his refined quill (Bing 1993, 102-108; see also Konstan 1993, 16). Erren has, on the other hand, stipulated that Aratus, at least formally, imagines one of his “table companions” (*Tischgenossen*) as the addressee of his poem (Erren 1967, 132), although this would demand a specific interpretation of Aratus’ proem (especially v.14), such as which was launched by Maass and revised by Erren (*ibid*, 14–15), but remains highly problematic (see Martin 1998, 149).

That said, in the scope of the present paper, however, it would not be appropriate to attempt such questions. What we would like to know is how these references to the poet and the addressee (embodied in the instances of the first and second person) perceived and received in the Latin translations, that is if these references were kept and in what measure. We will try to see if there was any kind of system or strategy for dealing with this aspect of Aratus’ multifaceted song. This we propose to do with the help of a list of instances, which should be followed by an interpretation of the results. We have taken into account only those instances of the second person which are meant for the unnamed reader (and not, for examples, those which serve to the poets – either Aratus or the Romans – in addressing divinities, Muses, the Virgin, Artemis etc.).

Several considerations should be made explicit before passing to the tables with results. At the first place, we should explain the way we coded the results. Legend is presented in the table below.

*Chart 3: Legend for Table 2*

Aratus		Translators	
1, 2, 3	person	1	complete retention
a	indicative	2	complete removal
b	imperative	3a	retention with change in person
c	optative	3b	retention with change in mode
		3ab	retention with change in both person and mode
		4	addition

We also thought it would be beneficial to specify each form with a full description, for which purpose following abbreviations were used: *p* – person; plural; present (there should be no confusion, since each of the three categories represented by *p* are of different type. It would be a

problem if perfect tense were also represented by *p*, but it has been dealt with) ; *s* – singular, *i* – indicative, *c* – subjunctive, *o* – optative, *r* – imperative, *e* – perfect, *a* – aorist, *f* – future, *fp* – future perfect.

As well as that, it is clear that *optative* could not be left in the same mode in Latin, due to the obvious reasons. Therefore, replacing optative with imperative, subjunctive or even future tense has been considered to belong to the category 1 above, rather than 3*b*. In any case, as we will mention once again in final analysis in this chapter, mode changes will be considered less significant for the purposes of this study than changes in person, since differences in both disposition and meaning of modes and tenses in the two languages makes the straight-forward comparison next to impossible.

Table 2: References to the poet and to the reader in Aratus' original and the Latin translations

oc.	v.p.o.	Aratus	v.p.o.	Cicero	v.p.o.	Germ.	v.p.o.	Avienus
1	75	σκέπτεο		∅	74	<i>hac... erit</i>	0	
	2.ps.rp.				-		-	
	2b		-		2		2	
2	76	ἐπι-φράσσαο		∅	75	<i>notabis</i>	205	<i>nosces</i>
	2.ps.oa.				2.ps.if.		2.ps.if.	
	2c		-		1		1	
3	89	ἐπιμαίεο		∅	89	<i>perfundent</i>	249	<i>suspexeris</i>
	2.ps.rp.				-		2.ps.fp.	
	2b		-		2		3b	
4	96	σκέπτοιο	fr.16.5.	<i>profertur</i>	96	<i>subest</i>	276	<i>contemplare</i>
	2.ps.op.		-		-		2.ps.ip.	
	2c		2		2		1	
5	142	ἐπιτεκμήραο		∅	140	<i>signat</i>	359	<i>nec contemplandi labor anxius</i>
	2.ps.oa.				-		dep.	
	2c		-		2		3ab	
6	147	ἔστιν	f.22.2	<i>subiectus... est</i>	147	<i>respice</i>	379	<i>subvoloitur</i>
	-		-		2.ps.rp.		-	
	0		0		4		0	
7	154	μοι ἀρέσκοιεν		∅	156	<i>ne mihi... pulset</i>	404	<i>otia sunt remis</i>
	3.ps.op.				3.ps.cp.		-	
	1c		-		1		2	

Marko Vitas

8	156f.	τοι...		∅	157	<i>est... facies</i>	405ff.	<i>sit... cura videre... tuas aures implevit fabula</i>
	3.ps.ip.	σκέπτεσθαι			-		dep.	
	3.ps.ia	δοκέει ... τοι			2		3.ps.ie.	
	2a	φάτις ἤλυθεν	-				1	
9	161	δήεις	fr.25.2.	<i>tuetur</i>	163	<i>abit</i>	412	<i>iacet</i>
	2.ps.ip.		dep.		-		-	
	2a		3a		2		2	
10	168	μαίεσθαι		∅	174	<i>adiacet</i>	423f.	<i>perquirere... esto memor</i>
	2.ps.ip.				-		3.ps.ip.	
	2b		-		2		1	
11	169f.	οὐδέ τις ἄλλω		∅	176	<i>docebit</i>	429f.	<i>haud tibi... perquirenda</i>
	3.ps.oa.	σήματι			3.ps.if.		dep.	
	3c	τεκμήρηαιτο	-		1		1	
12	186	μεταβλέψειας		∅	191	<i>ambit</i>	448ff.	<i>declivi si visum... tibi ... spectabis</i>
	2.ps.oa.				-		2.ps.if.	
	2c		-		2		1	
13	198f.	οὐ σε μάλ'		∅	201f.	<i>cernere... licet</i>	461	<i>sponte oculos in membra rapit</i>
	1.ps.ip.	οἴω...			dep.		-	
	1a	περισκέψασθ αι	-		3a		2	
14	223f.	ᾧψαι... τοι		∅	223	<i>agitat sidere</i>	504f.	<i>haud tibi magni cura laboris erit</i>
	2.ps.ca.i	πάρα			-		3.ps.if. (dep)	
	nf.a.	θηήσασθαι	-		2		1	
15	229	σκέψασθαι ... ἐπιτεκμήρηαιο	1	<i>possis... cognoscere</i>	231	<i>quaerendu s erit</i>	519ff.	<i>licet hunc oculis... sectare... tibi... susceptanda patent</i>
	inf.a.		2.ps. cp.		3.ps.if. (dep)		3.pp.ip. (dep)	
	3d/2c		1		1		3b	
16	233	ἔστι δέ τοι... σημα	4	<i>conspicies</i>	234ff.	<i>est... cognoscere signo... si quis... notabit</i>	527	<i>est</i>
	3.ps.ip.		2.ps.f.		3.ps.ip/ f.		-	
	2a		1		3a		2	
17	236f.	εἰτοίμη	9	<i>relucet</i>	238	<i>clarior ignis</i>	536f.	<i>luce et fulgore facis praevertitur</i>
	dep.	[εἰσι]	-		-		-	
	3a	εὐρέσθαι	2		2		2	

Lucida intervalla 45 (2016)

18	239		10	<i>est</i>	241		539	<i>flectaris lumina</i>
	-		-		-		2.ps.cp	
	0		0		0		4	
19	246	τοι... ἔστω σημα	18f.	<i>si quaerere perges... poteris cognoscere</i>	247	<i>cernantur</i>	560	<i>erigitur</i>
	3.ps.rp.		2.ps.if.		3.pp.ip (pass.)		-	
	2b		3b		3ab		2	
20	248	ἐπισημαίνοιεν v	20	<i>vises</i>	249		561	<i>par est tibi quaerere</i>
	-		2.ps.if.		-		dep.	
	0		4		0		4	
21	256	ἐπισκέψασθαί ἀφαιραί	30	<i>cernuntur</i>	257	<i>nec [sunt] faciles cerni</i>	607	<i>vix... fit spectabilis</i>
	3.pp.ip. (dep.)		3.pp.ip. .pass.		3.pp.ip .		3.ps.ip. (dep.)	
	3a		1		1		1	
22	260	ἀκούομεν	31	<i>putari convenit</i>	259	<i>traduntur</i>	578	<i>fert fabula prisca</i>
	1.pp.ip.		3.pp.ip .		3.pp.ip (pass)		3.ps.ip. (dep)	
	1a		3a		3a		3a	
23	287	περικλύζοιο	62	<i>cave</i>	0		655ff.	<i>non tum mihi ... temptentur, non tum quis... petat</i>
	2.ps.op.		2.sp. rp.		-		3.pp.ip .	
	2c		1		2		3a	
24	289	πειρήνειας... τοι...πεφοβη- μένω	63	<i>non longinquum spatium labere diurnum</i>	292	<i>frustra speculaberis ortus</i>	657f.	<i>angusto decurrit tramite... parva dies</i>
	2.ps.op.		-		2.ps.if		-	
	2c		2		1		2	
25	298	ἤμεθ'	0		300	<i>pro- spectant</i>	667f.	<i>quaerunt oculis distantia longe litora</i>
	1.pp.ie.		-		3.pp.ip .		3.pp.ip .	
	1a		2		3a		3a	
26	302	κατάγοιο	72	<i>navi pelagoque vacato</i>	308	<i>clausum ratione mare est</i>	669	<i>par metus ex pelago tibi sit</i>
	2.pp.op.		2.ps.rf.		-		3.ps.cp.	
	2c		1		2		1	
27	303	σημα δέ τοι [εστί/ἔστώ]	75,79	<i>hoc signum... nautae... cernes</i>	310	<i>signum erit nobis</i>	673ff.	<i>spectaris... fuge</i>
	3.ps.ip.		2.ps.if.		3.ps.if.		2.ps.ce. 2.ps.rp.	
	2a		1		3a		1	

Marko Vitas

28	323f.	μή κείνον ὅτις... πεποίθοι	104ff.	<i>quem qui...</i> <i>non</i> <i>viderit ...</i> <i>haud... se</i> <i>speret</i>	329f.	<i>non ulla</i> <i>magis</i> <i>vicina</i> <i>notabit</i> <i>stella...</i>	721f.	<i>neque</i> <i>quisquam...</i> <i>transierit</i>	
	3.ps.oe.		3.ps.ce.		3.ps.cp		-		3.ps.fp.
	3c		.		1		2		1
29	336	ἀκούομεν	0		340	<i>speculatur</i>	743	<i>capimus</i>	
	1.pp.ip.		-		3.pp.ip		1.pp.ip		
	1a		2		3a		1		
30	339	διώκεται	121	<i>iacet</i>	343	<i>rimare</i>	747	<i>est</i>	
	-		-		2.ps.ip.		-		
	0		0		4		0		
31	359	φορεῖται	145	<i>cernes</i>	367	<i>interiacet</i>	780	<i>quin et...</i>	
	-		2.ps.if.		-		-		
	0		4		0		0		
32	361	τείνει	149	<i>cernere</i>	368	<i>ferit</i>	801	<i>subit</i>	
	-		2.ps.ip.		-		-		
	0		4		0		0		
33	389	ὑποκεῖμενοι	170	<i>conspicies</i>	383	<i>...sunt...</i>	830	<i>...sunt...</i>	
	-		2.ps.if.		-		-		
	0		4		0		0		
34	405	πεύσεται	183	<i>cernes</i>	394	<i>videbis</i>	848	<i>suspicies</i>	
	2.ps.if.		2.ps.if.		2.ps.if.		2.ps.if.		
	2a		1		1		1		
35	413	μή μοι... εὔχεο	192, 195	<i>cernes...</i> <i>fugito</i>	401– 405	<i>numeres ...</i> <i>timeto ...</i> <i>tunc mihi</i> <i>spissentur</i>	857f. 863f.	<i>ne tibi...</i> <i>exstet...</i> <i>non sit Arae,</i> <i>non sit...</i> <i>vertex clarior</i>	
	2.ps.rp.		2.ps.if.		2.ps.if.		3.ps.cp.		
	1b,2b		2.ps.rf.		3a,1		1, 1		
36	430	δεῖδιθι, μέχρι... ἴδῃαι	0		412	<i>nec met-us</i> <i>ante</i> <i>fugit...</i>	870	<i>certior ast</i> <i>ollis veniet</i> <i>spes</i>	
	2.ps.re.		-		dep		3.ps.if.		
	2.ps.cp.		2		3ab		(dep.) 3ab		
37	434f.	οὐ σε μάλα χρη... περισκοπέειν	206	<i>vis est</i> <i>metuenda</i>	425	<i>nuntiat</i>	875	<i>videris</i>	
	acc+inf.		peri.co		-		2.ps.fp.		
	2a		n.pass.		2		1		
38	436	δήεις	207	<i>locatus</i>	414	<i>commisa</i>	879	<i>contempla-</i> <i>tor [sis]</i>	
	2.ps.ip.		-		-		2.ps.cp.		
	2a		2		2		1		

39	451	θηήσαιο	224	cernes	434	trahitur	904	cernuntur
	2.ps.oa.		2.ps.if.		-		3.ps.ip.	
	2c		1		2		3ab	

Now we shall quantify relations between the three Roman translators when it comes to retaining and using of the reader-poet references:

*Chart 4: The results of descriptive statistics for Table 2*

Aratus		Cicero		Germanicus		Avienus			
total num	total (Cic)	1	10	45,45%	9	27,27%	17	51,51%	
		3b	1	4,55%	0	0%	2	6,06%	
33	22	3a	4	18,18%	6	18,18%	3	9,09%	
		3ab	0	0%	2	6,06%	3	9,09%	
		2	7	31,18%	16	48,48%	8	24,24%	
			4	4	18,18%	2	6,06%	2	6,06%

Obviously, Cicero and Avienus retain considerably more references than Germanicus. Moreover, if we take categories 1 and 3b together, since changes in the mood of the original reference should not be taken as seriously as changes in the person, differences between two languages taking their toll, we can see that both Cicero and Avienus mark 50% and 58% respectively, while Germanicus lags behind with only 27%. Furthermore, complete removal of the references (category 2) is relatively low in both poets (31% and 24% respectively) compared to almost 50% noticed in the text of Germanicus. We will try to motivate these results in our final conclusion, putting them in the context of the two previous chapters of this paper.

## 5. Conclusion

The present research may be relevant for several reasons. Methodologically, we hope to have shown that focusing on style of an original and its translation(s) brings up useful questions about the conception of the work itself, as existing interpretations are either controverted (this is what happened within our discussion of Zeus-puns) or corroborated (as in our interpretation of second-level personification in the translations).

It was particularly worthwhile to devote some attention to second-level personification and the way Aratus and his translators referred to themselves and their readership. This gave us insight not only into individual

habits of Aratus' translators and the minutiae of their style, but into the general idea each of them had about his task.

It appears clear that Germanicus had his own plans with *Phaenomena*. One element of this plan might have been to make the constellations seem much more alive than it was the case in the original. This is why Germanicus took care not only to conserve large portions of original second level personifications, but also to add many of his own making. His effective suppression of nearly all comparisons which could stand in the way of this novel conception of the sky could have been to the same avail. The same relation to the original can be seen in the fact that he heavily relied on Hipparchus' commentary on Aratus and made many changes in the poem in order to make it more accurate and up-to-date (whether those changes were proper or misplaced is of no importance here). It comes as no surprise, then, that Germanicus showed detached neglect in rendering Aratus' references, as is shown statistically in our fourth section. His aim was *not* to be faithful to Aratus: neither to his meaning nor to his wording, i.e. his style. Germanicus might have conceived his Hellenistic model as an old brand, with centuries of trust and respect that spoke for it. Under this name, however, he planted the seeds of his own ideas. One may even compare this to the modern practice of translating university textbooks, where the general plan and most of the contents are retained, but with many details modified to suit the book's new purpose and the style coming wholly or mostly from the translator (cf. e.g. Buzelin 2015).

Compared to Germanicus, Cicero and Avienus show themselves much closer to our usual image of the faithful translator. This is especially true of Avienus, whose scores are ever high when it comes to retaining Aratus' original features, be it in personification, comparison or reference. Curiously, he shares with Germanicus the tendency to invent second-level personifications, but this does change the overall picture. The large numbers in Germanicus and in Avienus may easily have completely different reasons. As we said, Germanicus was after his own vision of the universe, while Avienus appears to have simply liked the personifications he found in Aratus and added as many of his own as would fit his verses by way of an improvement on the original. It is usual for Avienus to take a feature Aratus had presented in his stern,

concise, discrete style, and make it more flashy and visible through multiplication and ornamentation; and it is unusual for him to invent anything from scratch or alter the core of Aratus' text: a clear proof of this lies in the fact that he made little or no notice of the progress astronomy had seen since Aratus. The term *augmentation* may subsume what Avienus did as much with Aratus' myths as with his vocabulary of light or a number of other features he had found in the original *Phaenomena*. We may think of this as a case of the traditional *aemulatio* – which, however, was perceived by Avienus mostly in terms of quantity and size.

Both Germanicus and Avienus tried to outdo Aratus, but each of them went about it in his own special way. Our conclusion that Germanicus, who strictly followed Aratus' plan and produced a volume about the size of the original, was less faithful than Avienus, whose version, swelling with novelties, is exasperatingly longer and infinitely more playful than the original – may certainly come as a surprise. This is but another proof that a book should never be judged by its covers.

Cicero, while having the spirit of faithfulness in common with Avienus', does not share Avienus' eagerness to surpass the original. Cicero might be the most faithful translator of the three, although with his work we are still very far from the modern idea of a faithful translation. Besides, large portions of Cicero's *Aratea* are lost: there's no telling how different the picture would be were the work preserved in its entirety.

## Bibliography

- Ahl, Frederick. *Metaformations: soundplay and wordplay in Ovid and other classical poets*. Ithaca, London: Cornell University Press, 1985.
- Bing, Peter. "Aratus and His Audiences". *Materiali e discussioni per l'analisi dei testi classici* 31 (1993), 99–109.
- Buzelin, Hélène, Mylène Dufault, Cecilia Folgìa. "On translating the 'bible of marketing'". *The Translator* 21/1 (2015), 24–49.
- Delabastita, Dirk. "Wordplay as a translation problem: A linguistic perspective". In Harald Kittel & al. (eds.), *Übersetzung, translation, traduction*, Berlin: Mouton de Gruyter, 2004, 600–606.
- Erren, Manfred. *Die Phaenomena des Aratos von Soloi: Untersuchungen zum Sach- und Sinnverständnis*. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag GmbH, 1967.



- Gee, Emma. *Aratus and the Astronomical tradition*. Oxford: Oxford University Press, 2013.
- Henry, Jacqueline. *La traduction des jeux des mots*. Paris : Presse Sorbonne Nouvelle, 2003.
- Hill, D. E. "What Sort of Translation of Virgil do we need?". *Greece & Rome* 25/1 (1978), 59–68.
- Jakobson, Roman. "Closing statement: Linguistics and Poetics". In Tomas A. Sebeok (ed.), *Style in Language*, Cambridge, Massachusetts: The M.I.T. Press, 1964, 350–377.
- Katz, Joshua T. "Vergil Translates Aratus: Phaenomena 1–2 and Georgics 1.1–2". *Materiali e discussioni per l'analisi dei testi classici*, vol. 60 (2008), 105–123.
- Kidd, Douglas (ed.) *Aratus: Phaenomena*. Cambridge: Cambridge University Press, 1997.
- Konstan, David. "Foreward: To the reader". *Materiali e discussioni per l'analisi dei testi classici* 31 (1993), 11–22.
- Lausberg, Heinrich. *Handbuch der literarischen Rhetorik*. München: Max Hueber Verlag, 1960.
- Le Boeuffle, André (ed.) *Germanicus: Les Phénomènes d'Aratos*. Paris: Les Belles Lettres, 2003.
- \_\_\_\_\_. *Les Noms latins d'astres et de constellations*. Paris: Les Belles Lettres, 2010.
- Lesky, Albin. *Geschichte der Griechischen Literatur*. Bern, München: Francke Verlag, 1957.
- Lewis, Anne-Marie. *From Aratus to Aratus Latinus*. Hamilton: Diss. MacMaster University, 1983.
- Marco, Josep. "The translation of wordplay in literary texts: Typology, techniques and factors in a corpus of English-Catalan source text and target text segments". *Target* 22/2. (2010), 264–297.
- Martin, Jean (ed.) *Aratos: Phénomènes 1–2*. Paris: Les Belles Lettres, 2002.
- Noegel, Scott. B. "Wordplay and Translation Technique in the Septuagint of Job". *Aula Orientalis* 14 (1995), 33–44.
- Possanza, Mark. *Translating the Heavens: Aratus, Germanicus, and the Poetics of Latin Translation*. New York: Lang Classical Studies, 2004.
- Postgate, John Percival. *Translation and Translations – theory and practice*. London: G. Bell and Sons LTD, 1922.
- Sale, William. „The Popularity of Aratus“. *The Classical Journal* 61/4 (1966), 160–164.
- Soubiran, Jean (ed.) *Aviènius: Les Phénomènes d'Aratos*. Paris: Les Belles Lettres, 2003.

\_\_\_\_\_ (ed.) *Cicéron: Aratea. Fragments poétiques*. Paris: Les Belles Lettres, 2002.

Steinmetz, Peter. "Germanicus, der Römische Arat". *Hermes* 94/4 (1966), 450–482.

Vandaele, Jeroen. *Wordplay in translation*. In Yves Gambier & Luc van Doorslaer (eds.), *Handbook of Translation Studies: Volume 2*, University of Turku / Lessius University College, Antwerp; CETRA, University of Leuven: John Benjamins Publishing Company, 2011, 180–183.

Volk, K. "Aratus". In James J. Clauss and Martine Cuypers (eds.), *A Companion to Hellenistic Literature*, Chichester & Malden: Wiley-Blackwell, 2010, 197–210.

Woodworth, Dorothea C. "The Unit of Sense with Especial Reference to Translation". *The Classical Journal* 32/6 (1937), 326–338.

Марко Витас

Универзитет у Лунду

### **Песниково ново одело: Студија о односу према стилу оригинала у три римска превода Аратових Појава**

Апстракт

Циљ овог рада је да размотри начин на који су три римска преводиоца Аратових Појава (Цицерон, Германик и Авијен) приступали стилу свог изворника и шта их је могло одредити за баш такав поступак. Расправа о овим питањима доноси просветљење и када је реч о општим замислима и идејама које су ови преводиоци гајили о свом задатку. Три стилске одлике Аратове одабране да буду предметом овога рада јесу: 1) игре речи (као одлика хеленистичког песништва уопште); 2) персонификације и поређења (или, боље рећи, њихова нарочита врста коју држимо за особену Аратовој песми); 3) истицање личности песника-учитеља и обраћање читаоцу-ученику (као стални мотив у поучној поезији).

*Кључне речи:* Арат, *Aratea*, стил, игре речима, персонификације, дидактичко песништво, превод.

Goran Vidović  
 Cornell University, Department of Classics  
 gv58@cornell.edu

## Framing Turnus. Thematized morphological ambiguity of *indicta causa* in Livy 1.51.9

*Abstract:* The formula *indicta causa* is a technical legal term meaning “in the absence of the speech of the defense.” This paper proposes additional meanings of the phrase in Livy 1.51.9. Elsewhere in his work Livy thematically activates the morphology of the adjective *indictus*; frequent occurrences of both negations and forms of *dicere* are a discreet commentary on the ethical implications of judicial procedure in which the defense does not have (*in-*) the chance to address the court (*dicere*). In 1.49-52, however, the dominant imagery associated with Tarquin the Proud is of literal and figurative “imposition,” and the more recurrent prefix is the directional *in-*, not negational. This study argues in detail that the alternative, but not mutually exclusive, derivation of adjective *indicta* from the verb *indicare* considerably enriches literary interpretation of 1.49-52.

*Key Words:* *indicta*, prefix, imposition, imagery, conspiracy, Livy, Tarquin.

*The King:* Guilty or not guilty?

*The Tin Soldier:* No!

*Groucho Marx jack-in-the-box:* Objection sustained.

*The King (angrily):* You’re guilty!

*The Tin Soldier:* No!

*Groucho Marx jack-in-the-box:* Objection overruled.

*The King (solemnly):* You are guilty!

*Groucho Marx jack-in-the-box:* Give him a fair trial and then we’ll shoot him.

(“The Brave Tin Soldier,” cartoon based  
 on the story by Hans Christian Andersen,  
 ComiColor 1934)

The phrase *indicta causa* (or *causa indicta*) is a technical term for a sentence passed without hearing the defendant (e.g. Cic. *Ver.* 1.1.13; 2.2.43; *OLD* s.v. *indictus* 1b). Literal inelegant translation would be “with the (de-

fendant's) case not having been pleaded," or the like. One simple observation is, I will argue, more telling than it appears: for the absence of pleading, *causam dicere*, the negated participle *dicta* is used, since there is no verb *\*in-dicere* meaning "not plead." But there is a verb *indicere* meaning "impose," vel sim. With the ambiguous prefix in mind, below I analyze this phrase in Livy 1.51.9 and propose two additional meanings of it, based on, and enriching our interpretation of, the literary portrayal of Tarquin the Proud in 1.49-52.

Before addressing *causa indicta* in 1.51.9 it is instructive to observe briefly Livy's technique in deploying it elsewhere. He is fond of highlighting its morphology by surrounding the phrase both with various negations and forms of *dicere*; for example, when Caeso was nearly lynched in 3.13,

*T. Quinctius clamitat, cui rei capitalis dies dicta sit et de quo futurum propediem iudicium, eum indemnatum indicta causa non debere violari. tribunus supplicium negat sumpturum se de indemnato.*

T. Quinctius kept loudly protesting that whoever has a scheduled trial date for capital offense soon, should not be endangered *indicta causa*, being still uncondemned. The tribune refused to rule punishment on the uncondemned. (3.13.4, 5)<sup>1</sup>

A similar cluster is found in 3.56. Verginius accuses Appius Claudius of cruelty and abuse of law. The verbal dimension of the very concept of legality comes to the fore when the defendant says one word *provoco*, "I appeal:" everyone goes speechless upon hearing that word, the only safeguard of liberty, uttered by someone who just recently enslaved a free person based on a claim; he appealed, and he himself denied others the right to appeal ("*provoco*" inquit. audita vox una vindex libertatis, ex eo missa ore quo vindiciae nuper ab libertate dictae erant, silentium fecit... provocare qui provocationem sustulisset, 3.56.6, 8). Appius continues his defense nevertheless:

*ipsius Appi inter contionis murmur fidem populi Romani implorantis vox audiebatur... commemorabat, suum infelix erga plebem Romanam studium... ceterum sua propria bona*

<sup>1</sup> Text and numbering of Livy follow the Oxford Classical Text of CONWAY; all translations, purposefully overly literal, are mine.

*malaque, cum causae dicendae data facultas sit, tum se experturum; in praesentia se communi iure civitatis civem Romanum die dicta postulare ut dicere liceat,... quod si indicta causa in vincla ducatur... quem enim provocaturum, si hoc indemnato indicta causa non liceat?*

Amidst the murmur of the assembly the voice of Appius himself was heard, begging for protection by the Roman people... He began enumerating his unfortunate devotion to the people... as to his own good and evil deeds, he would put them to test once he is given a chance to speak his defense; presently, he demanded the common right of Roman citizens to be allowed to plead on the sheduled day... but if he were to be taken in custody without granted hearing... for who would appeal if appeal is not allowed to the uncondemned, who is not granted hearing? (3.56.9-13)

Livy's language in these passages unpacks the inherent risk of passing a sentence *indicta causa* by emphasizing that the guilt is still not established (*in-demnatus*), even in the case of the ill-reputed villain Appius Claudius. The idea to express this verbally is natural enough. Cato the Elder, for example, accuses Minucius Thermus: "You put to death then people without hearing, untried, uncondemned" (*decem hominibus vitam eripis indicta causa, iniudicatis, incondemnatis; orat. 59 MALCOVATI = Gell. 13.25.12*). In a metaphorical variation of the device, I suggest, Livy has Metellus insist that Scipio should not be unilaterally recalled, *as if* he is a convict already (*indicta causa prope damnatum ex provincia revocari*, 29.20.3). One might argue that the "negative" aspect of the practice is voiced even when the prefix *as* such is not repeated, as in 38.33.11: *quia perire causa indicta nolebat* (cf. *negat*, 3.13.5 above). Simply put, any kind of verdict without hearing is something that should *not* be done.<sup>2</sup>

Significantly, Livy frequently supplies *dicere* as well. He simultaneously reminds us not just of the anomalous lack of due process emphasized by *in-*, but also of what that process is: *dicere*, "defend oneself," *dicta*, "officially scheduled." The auditory imagery in 3.56—*pro-vocare, audita vox, ore, murmur, silentium*—is thematically activated. Right to

<sup>2</sup> Compare Cicero, who says that it cannot be considered just, even if it is a law, that the dictator has the power to kill with impunity whatever citizens he wants, without granting them hearing (*indicta causa inpune posset occidere, Leg. 1.42.9*).

speak is an essential right, guaranteed by law.<sup>3</sup> Livy's sensitivity to the morphology of *indicta causa*, therefore, serves as a subtle commentary on its ethical implications and at the same time reveals—perhaps needless to point out—his writerly awareness of effective style.

With that in mind, I suggest first an additional metaliterary layer of the negatively prefixed *indicta causa* in 1.51.9. Right after the phrase Livy specifies that Turnus Herdonius, falsely accused of conspiring against Tarquin, is executed in a novel fashion: “with his case unheard, in a new style of execution, hurled to the Ferentine spring he was drowned under a superimposed slatted frame and piled up stones” (...*indicta causa, novo genere leti, deiectus ad caput aquae Ferentinae crate superne iniecta saxisque congestis mergeretur*, 1.51.9; I cite the full passage and discuss it further below). The *indicta causa* could refer not only to death penalty passed without hearing but also anticipate the as-yet *untold*—unheard-of—way of execution. Here Livy might be playing a literary game. Situated as it is in a very early moment in Roman history, Turnus' execution could perhaps be the first recorded instance of such a practice. But it is very possible that the event is strictly speaking unhistorical, and that, moreover, Livy is not the first to have reported it. Ogilvie comments that “the punishment was evidently peculiar to the Carthaginians to judge by Plautus, *Poenulus* 1025-6 [discussed below] ... It is therefore reasonable to suppose that the manner of Herdonius' death was only precisely defined when Carthaginian habits were familiar to the Romans, that is, after the First Punic War. *It will be an invention by the first generation of Roman historians.*”<sup>4</sup> If so, one can imagine Livy sensationally advertising that, despite his predecessors, he is the first to offer an account of it. The use of *indictus* to mean “unrecorded” is found in Vergil—“You will not go unmentioned by our poems” (*nec tu carminibus nostris indictus abibis*, *Aen.* 7.733)—but Horace claims specifically literary primacy: “I will sing a

<sup>3</sup> The law *de provocatione* in this episode is anachronistic, and the whole trial likely fictitious: see OGILVIE 1965, 499-500, 503-4, who rightly points out Livy's use of dramatic silence (505, *ad* 3.56.6).

<sup>4</sup> OGILVIE 1965, 203, *ad* 1.51.9; emphasis mine.

remarkable recent deed, hitherto *unsung* by other lips" (*dicam insigne, recens, adhuc indictum ore alio*, C. 3.25.7-8).<sup>5</sup>

Second, and with broader literary ramifications, the alternative but not mutually exclusive meaning of *indicta causa* in Livy 1.51.9, I propose, lies in the fact that the prefix *in-* is both negational and directional. Elsewhere the two homonymous prefixes produce antonyms, especially visible in participles, such as *incitus*, "rapidly moving," and "unmovable" (OLD s.v. *incitae*). Side by side Latin would have *incognitus*, "unknown," and "explored," from *incognoscere* (Caes. *Civ.* 3.87.2); and so forth.<sup>6</sup> Both prefixes are still felt as active ingredients and the process of formation can sometimes be traced. In the face of existing form *incogitatus*, "thoughtless," Horace apparently coins the hapax *incogitare*, "contrive against" (*Ep.* 2.1.122).<sup>7</sup> Christian Latin authors will find serviceable the compound *incorporare*, "to embody," unbothered by post-

<sup>5</sup> Given that Livy embeds moral comments into the grammar, one is tempted to speculate on the additional flavor of the slightly parenthetical *indicta causa* here: "unheard-of," i.e. "unspeakable (monstrosity)," approximating *nefanda* (cf. perhaps the language used for the idea of "ineffability" in Apul. *Plat.* 1.5.9-10, glossed with Plato's Greek: *indictum, innominabilem, et ut ait ipse, ἀόρατον, ἀδάμαστον*). Livy was by no means unaware of the range of usages of the adjective: 5.15 is interesting to compare; a local man uttering pessimistic prophecies about Romans conquering Veii is summoned to the Senate; he says that "his prophecies under divine inspiration he cannot now recall as if they are not said, and perhaps keeping silent about what the gods want to reveal would be as much of a *nefas* as to speak out what should be concealed" (*quae tum cecinerit divino spiritu instinctus, ea se nec ut indicta sint revocare posse, et tacendo forsitan quae di immortales volgari velint haud minus quam celanda effando nefas contrahi*, 5.15.10); the religious and moral aspect of speaking is corroborated by the phonetic emphasis on the morphology of *effando nefas*. For curious prophetic *subaudienda* regarding Tarquin and Turnus in 1.50, see below.

<sup>6</sup> Varro's etymological maneuvering with *inhumatus*, "unburied" (LL 5.23) is suggestive, especially since the verb *inhumare*, "to bury," is suspected in Elder Pliny (*HN* 17.130; emend. *infumatus*); similarly, one possible instance of *incenare*, "dine inside" (Suet. *Tib.* 39.1.8, variously emended) would contrast *incenatus* "without dinner."

<sup>7</sup> If LEWIS / SHORT s.v. are right in seeing the Greek ἐννοεῖν behind this coinage, this is further evidence that the authors were free to neglect the original meaning of the prefix for their purposes; the context of Horace's reference, "to plot against" (*fraudem amico sociove incogitat*), suggests that he is using *in-* in its directional meaning.

classical *incorporalis*, “bodiless.” Most importantly, however, the ambiguity could have been activated. Plautus’ parasite Ergasilus puns on himself being *invocatus*, both “invited” (from *invocare*) and “uninvited” to dinner (negated *vocatus*; *Capt.* 69-76).<sup>8</sup>

In light of this very real possibility of juggling with the two prefixes, I argue that while deriving *causa indicta* in Livy 1.51.9 from negational *in* + *dicta* there is considerable interpretive benefit in allowing for the *simultaneous* ad hoc derivation from the existing verb *indicare*. Consistently with Livy’s practice of capitalizing on the morphology of *indicta* for thematic purposes, 1.49-52 and especially 51 display recurrent and elaborate imagery of “imposition,” both physical and figurative. The *in-* prefix, this time the directional one, is omnipresent, while the *dicere*-part and the verb *indicare* itself surface in key moments.

In 1.50 Tarquin arrives late to the town of Aricia council meeting he convoked himself and during his absence a local man named Turnus Heredonius speaks against him (more on 1.50 below). In the immediately following passages of 1.51 Tarquin decides to get rid of the troublemaker by deception. The new way of execution corresponds to the novel circumstances: not only is Turnus not yet convicted, he is plainly innocent (*insontem*, 1.51.2). Chapter 1.51 is worth citing in its entirety; key terms are highlighted for the discussion that will follow:

*haec Aricinus in regem Romanum increpans ex concilio abiit. quam rem Tarquinius aliquanto quam videbatur aegrius ferens confestim Turno necem machinatur, ut eundem terrorem quo civium animos domi oppresserat Latinis iniceret. 2 et quia pro imperio palam interfici non poterat, oblato falso crimine insontem oppressit. per adversae factionis quosdam Aricinos servum Turni auro corruptit, ut in deversorium eius vim magnam gladiatorum inferri clam sineret. 3 ea cum una nocte perfecta essent, Tarquinius paulo ante lucem accitis ad se principibus Latinorum quasi re nova perturbatus, moram suam hesternam velut deorum quadam providentia inlatam ait saluti sibi atque illis fuisse. 4 ab Turno dici sibi et primoribus populorum parari necem ut Latinorum solus imperium teneat.*

<sup>8</sup> Although the specific pun of course works only in Latin, a curiously comparable wordplay is attested with the equivalent Greek epithet ἀκλητος: Antiphanes frg. 193.7-13 KASSEL/AUSTIN; on both puns see FONTAINE 2010, 231–232. In his OCT edition of Plautus, LINDSAY 1904, vi, even chooses different orthography for disambiguation: “*immutatum* ‘mutatum’ significare, *inmutatum* ‘non mutatum’.”



*adgressurum fuisse hesterno die in concilio; dilatam rem esse, quod auctor concilii afuerit quem maxime peteret. 5 inde illam absentis insectionem esse natam quod morando spem destituerit. non dubitare, si vera deferantur, quin prima luce, ubi ventum in concilium sit, instructus cum coniuratorum manu armatusque venturus sit. 6 dici gladiatorum ingentem esse numerum ad eum conuocatum. id vanum necne sit, extemplo sciri posse. rogare eos ut inde secum ad Turnum veniant. 7 suspectam fecit rem et ingenium Turni ferox et oratio hesternae et mora Tarquini, quod videbatur ob eam differri caedes potuisse. eunt inclinatis quidem ad credendum animis, tamen, nisi gladiis deprehensis, cetera vana existimaturi. 8 ubi est eo ventum, Turnum ex somno excitatum circumassistunt custodes; comprehensisque seruis qui caritate domini vim parabant, cum gladii abditi ex omnibus locis deverticuli protraherentur, enimvero manifesta res visa injectaeque Turno catenae; et confestim Latinorum concilium magno cum tumultu advocatur. 9 ibi tam atrox invidia orta est gladiis in medio positis, ut indicta causa, novo genere leti, deiectus ad caput aquae Ferentinae crate superne iniecta saxisque congestis mergeretur.*

Having thus rattled against the Roman king, the Arician left the meeting. Tarquin took the matter more grievously than he appeared and immediately started planning the death of Turnus, so as to instill into Latins the same fear by which he had oppressed his own citizens. 2 Because he had no authority to kill him publicly, he oppressed him by bringing false charges against the innocent Turnus. With the help of some Aricians from the opposite faction, he bribed Turnus' slave to allow for a large amount of swords to be secretly brought into his inn. 3 Since this was done within a single night, shortly before dawn Tarquin summoned the Latin noblemen, as if he is alarmed by some new events, and said that his yesterday's late arrival, as though brought in by divine providence, was a salvation both to him and them. 4 That it was said that Turnus plans to kill him and the local leaders so he could rule the Latins by himself; that he was going to kill him yesterday at the meeting, but that the plan was postponed because the convener of the meeting, the main target of the attack, was absent. 5 That hence aroused the attack against him in absence, since he gave up hope due to delay. And that he has no doubt, if the report is true, that as soon as the council meets at daybreak he would come equipped with a band of conspirators and armed. 6 That it was said that a vast number of swords was delivered to him. That soon it will be known whether those are empty words or not; he asks them to come with him to Turnus. 7 What made the affair suspicious was Turnus' fierce character, his yesterday's speech, and Tarquin's late arrival, because it seemed a plausible reason to postpone the slaughter. They did show inclination to believe, yet ready to regard it as an empty accusation if the swords are not found. 8 When they arrived there, guards surround Turnus woken from sleep; when the slaves who were preparing resistance out of affection for their master were seized, and the hidden swords were being brought out from all over the inn, the affair seemed obvious and chains were thrown onto Turnus; and immediately the council of the Latins is summoned amidst great excitement. 9 With swords laid before them,

such an angry hatred arose that, *indicta causa*, in a new style of execution, hurled to the Ferentine spring he was drowned under a superimposed slatted frame and piled up stones. (1.51.1-9)

To begin with, the verb *indicare* would be more than appropriate to both the *desired* legal procedure and the sinister absence of it in Turnus' execution. Declaring war (e.g. Enn. *Ann.* 7.216 Skutsch) or issuing military commands (Liv. 6.12.1), among innumerable related applications of *indicare*, connote a unilaterally brought, non-negotiable decision. It is routinely used for imposing taxes, levies, and other duties, to the detriment of the receiver (*tributo populo indicto*, Liv. 4.60.4). Just as the collocation *causa indicta*, then, the verb *indicare* on its own is used for presenting something as a *fait accompli*. What suggests that this verb might be heard in 1.51.9 is that Livy he uses it in the immediately preceding and immediately following chapters. With identical expressions Tarquin orders the time and place for the council meeting (*ut ad lucum Ferentinae convenient indicit*, 1.50.1; see also below) and after the death of Turnus summons the Latin youths (*indictumque iunioribus Latinorum ut... ad lucum Ferentinae... adessent*, 1.52.5). Having combined them with Roman troops, Tarquin put his centurions in command: symptomatically, the last word of 1.52 is *imposuit* (1.52.6).

The verb *indicare* perfectly suits the situation of Turnus in 1.51, since it is a regular idiom for inflicting punishment (e.g. *indictum ultimum supplicium*, Tac. *Ann.* 3.49); when a punishment is voluntary, it is specifically emphasized (*voluntarium... sibimet indixit exilium*, V. Max. 5.6.3). But what makes it especially effective in Livy is that it is not just the penalty that is imposed on Turnus: it is the *trial* to begin with (OLD s.v. *causa* A1) and its outcome (“blame,” “guilt,” OLD 11). The phrase *indicta causa* would thus compactly summarize the entire event: Turnus is tried, sentenced, and executed, all without his say in it—and without his knowledge, for that matter. The information that he is woken from sleep (1.51.8) stresses that he is completely devoid of agency.

Most vividly, the *indicta causa*—“accusation-verdict-punishment unilaterally imposed on a passive subject”—chillingly parallels the

execution itself: the wooden frame is literally imposed on Turnus from above, *crate superne iniecta*. It is instructive to compare now the *Poenulus* passage cited by Ogilvie, omitted above. Agorastocles asks what is Hanno saying in Punic, and Milphio responds jokingly: “That you have him put under a rack and a lot of stones piled on top so as to kill him” (*sub cratim ut iubeas se supponi atque eo | lapides imponi multos, ut sese neces*, 1025–6). While the result is the same, the slight difference is very informative: even with organized help, the stones are to be imagined as being heaped upon the frame only after Hanno is placed under it first. Likewise, Livy’s only other reference to the frame is *sub crate* (4.50.4). By contrast, the “superimposition” of the rack in 1.51.9 inverts the process, emphasizing that Turnus is subdued, immobilized, and, most importantly, an irresponsive recipient of his punishment.<sup>9</sup>

The physicality of Turnus powerlessly crushed under the frame with stones functions as a metaphorical consummation of the events described in the preceding chapter, 1.50 (announced already in 1.49; more below). Turnus’ speech against absent Tarquin arrestingly resonates with the language of “superimposition,” *crate superne iniecta*. Turnus warns that Tarquin’s *cognomen* Superbus, “pinned on” him, is a sign of oppressive subjugation:

*Turnus Herdonius ab Aricia ferociter in absentem Tarquiniū erat inuēctus. haud mirum esse Superbo inditum Romae cognomen... an quicquam superbius esse quam ludificari sic omne nomen Latinum? longe ab domo excitis, ipsum, qui concilium indixerit, non adesse. temptari profecto patientiam ut, si iugum acceperint, obnoxios premat. ... si se audiant, domum suam quemque inde abituros neque magis observaturos diem concilii quam ipse qui indixerit observet.*

Turnus Herdonius from Aricia was inveighing fiercely against absent Tarquin. No wonder [he said], that the epithet “Superbus” is pinned on him at Rome... or is there anything more “superb” than to make a fool of the entire Latin people like this? Having summoned everyone from homes faraway, he who imposed the meeting did not come. He was testing their patience so he could crush them if they accept the yoke. ... And should they listen to him [sc. Turnus], they would go home and observe the date of the meeting no more than he who imposed it. (1.50.3–6)

<sup>9</sup> A description in Tacitus clearly echoes our passage: *iniecta insuper crate, mergunt* (*Germ.* 12.1).

Tarquin's reaction is expressed in the same terms. Right before the execution chains are "thrown onto" Turnus (*iniectaeque*, 1.51.8). The literal reinforces the figurative. Chains and the superimposed rack are the practical means of achieving Tarquin's goal: by oppressing innocent Turnus (*oppressit*, 1.51.2) he will "cast onto" Latins the same fear by which he oppresses his own citizens (*oppresserat, Latinis iuiceret*, 1.51.1).

There is one additional metaliterary clue that Livy's *indicta causa* is anomalous and innovative: it is his protagonist Tarquin who *inverts* the already infamous practice. Namely, a sentence is typically passed without hearing when the defendant is physically absent (29.18.19; 43.5.5; Scipio at 29.20.3, above; *in praesentia*, perhaps an ironic *double entendre* at 3.56.10, above; cf. Cic. *Phil.* 2.56.8). The whole point of Tarquin's scheme is to claim the opposite: Turnus was allegedly waiting for *him* at the meeting, and would have killed him had Tarquin not arrived late, so Turnus purportedly decides to charge *him* behind *his* back (*inde illam absentis insectationem*, 1.51.5). Tarquin successfully accuses, convicts, and executes Turnus only and precisely by turning the tables and posing as the absent defendant himself.

The powerful ambiguity of *in-dicta*, therefore, is that Tarquin ultimately denies Turnus his right to speak precisely by *putting* incriminating words *into* his mouth: Tarquin imputes *dicta* to Turnus. The slandering part of Tarquin's speech is appropriately in doubly indirect discourse, beginning and ending with "that it has been said that" (*dici*) Turnus plans slaughter and has weapons ready (1.51.4, 6). To be sure, Turnus did "inveigh against" Tarquin (*in absentem Tarquinius erat invectus*, 1.50.3; cf. the sound of *inrepanis*, "rattling against," 1.51.1). Latins indeed found it suspicious (1.51.7), but Turnus' words became evidence of criminal intentions only when the swords were discovered.<sup>10</sup> Turnus' conspiracy, Tarquin claims, is not an "empty" story (*vanum*, 1.51.6). The Latins would have been pre-

<sup>10</sup> Note also the lexical correspondence: to Turnus' verbal "invective," *invectus*, Tarquin responds verbally, by falsely accusing him of having smuggled in the swords: *dici gladiatorum ingentem esse numerum ad eum convectum* (51.6).

pared to consider other indications insubstantial, again lit. “empty” (*cetera vana existimaturi*, 1.51.7)—had not Tarquin ordered that the swords, the crucial evidence of conspiracy against him, be planted: the swords are thus literally “brought in, inserted” (*inferri*, 1.51.3; the effect of *in-* is spotlighted when they are brought out in 1.51.8: *abdit... protraherentur*).

Allegedly saved by his own absence, Tarquin disingenuously interprets the delay as a sign of divine favor (1.51.3). This mention of an omen interpretation which, being orchestrated, is divination in name only, calls attention to a passage which is prophetic in everything but the name. At the end of the previous chapter Tarquin arrived at the meeting late, explaining that he was distracted on the way: he was asked to settle a quarrel between a father and a son, which took some time (*disceptatorem ait se sumptum inter patrem et filium cura reconciliandi eos in gratiam moratum esse, et quia ea res exemisset illum diem, postero die acturum quae constitisset*, 1.50.8). Turnus finds this a lame excuse for such a long delay:

*dixisse enim nullam breviorum esse cognitionem quam inter patrem et filium paucisque transigi verbis posse: ni pareat patri, habiturum infortunium esse.*

He said that no dispute is briefer than that between a father and a son, and that it can be sorted out in a few words; should the son not obey, he is in trouble. (1.50.9)

Such a bizarrely gratuitous detail at such a climactic moment—last words before the dramatic events of 1.51—merits close scrutiny. This is an allegorical conflict between him and Tarquin, and the allegory is not even covert. In the very first sentence following the death of Turnus, his execution is hailed as a “fitting punishment for a *parricidium*” (*pro manifesto parricidio merita poena*, 1.52.1); *parricidium* can of course refer to treason in general, but it more often means, true to its etymology, “murder of one’s father.” Further, the “dispute,” *cognitio*, is a technical term for juridical inquiry (*OLD* s.v. 3). In the chapter preceding the events at the council meeting, Livy specifies the hallmark of Tarquin’s rule: “to *in*fluct terror on many people, he conducted *cognitiones* in capital offenses by himself without advisers” (*quem ut pluribus incuteret cognitiones capitalium rerum sine consiliis per se solus exercebat*, 1.49.4). The *cognitio* between Tarquin and Turnus will be as swift as the one between a father

and a son should be, and with as few words—indeed with no words granted to “the son” at all.

What casts a prophetic resonance on Turnus’ words and foreshadows his downfall, I argue, is the curious noun *in-fortunium*. Of classical prose writers it is attested only in Livy. It is used exclusively by the playwrights of *comoedia palliata*, (meaning more or less, “trashing”), save for one occurrence in Horace—appropriately, in the *Ars Poetica* (103). The father-son conflict, finally, is a stock theme of ancient comedy.<sup>11</sup> These comic echoes unmistakably depict the clash between Turnus “the son” and Tarquin “the father” as a staged farce.

Yet one more comic subtext informs the scene: *cognitio* is one of Roman comedy’s terms for the dramaturgic cliché device of *anagnorisis*, recognition of lost children (Ter. *Eu.* 921; *Hec.* 831). The Livian *cognitio* that follows in 1.51 will indeed be quick: the father in this story is immediately “recognized” by his infamous *cognomen* Superbus, which Turnus elaborately etymologized the previous day (1.50.3, above); in no time the son will learn who is “superior” here.

Tarquin’s disingenuous divination of his late arrival is telling. The inevitable delay, he claims, turned out in retrospect to have been a divine favor “brought onto” him (*inlatam*, 1.51.3). Since Turnus’ conspiracy and Tarquin’s concomitant good auspices are a setup, the tyrant’s tendentious interpretation captures the main problem of verdict without hearing. The only way that something imposed, in which one does not have a say, can turn out to be favorable after all is if it is a sham.<sup>12</sup>

<sup>11</sup> See e.g. SUTTON 1993, esp. 55-122.

<sup>12</sup> I thank J. Rusten and M. Fontaine, who read earlier versions of this paper and provided useful feedback.

## Bibliography

- CONWAY = R. S. Conway, et al. (edd.), *Titi Livi Ab Vrbe condita*, Oxford, 1955-1969.  
FONTAINE 2010 = M. Fontaine, *Funny words in Plautine comedy*, Oxford.  
KASSEL / AUSTIN = R. Kassel, C. Austin (edd.), *Poetae comici Graeci*, Berlin—New York, 1983-2001.  
LEWIS / SHORT = C. T. Lewis, C. Short (1955), *A Latin dictionary*. Oxford.  
LINDSAY 1904 = W. M. Lindsay (ed.), *T. Macci Plauti Comoediae*, vol. 1, Oxford.  
MALCOVATI = E. Malcovati (ed.), *Oratorum Romanorum fragmenta*. Torino, 1953-1979.  
OGILVIE 1965 = R. M. Ogilvie, *A commentary on Livy: Books 1—5*, Oxford.  
OLD = P. G. W. Glare (ed.), *Oxford Classical Dictionary*, Oxford, 1982.  
SUTTON 1993 = D. F. Sutton, *Ancient comedy: The war of the generations*, New York.

Горан Видовић

Универзитет Корнел, Одељење за класичне науке

### Намештаљка за Турна. Тематизована морфолошка двосмисленост израза *indicta causa* код Ливија, 1.51.9

Апстракт

Формула *indicta causa* је стручни правни термин који значи »без излагања одбране«. У овом раду предлажу се додатна тумачења овог израза код Ливија, 1.51.9. Другде у свом спису Ливије наглашава морфологију придева *indictus* у тематске сврхе; честа употреба негација и глагола *dicere* представља дискретни коментар на етичке импликације судског процеса у којем одбрана нема прилику (*in-*) да се обрати суду (*dicere*). У приказу Тарквинија Охолог у поглављима 1. 49-52, међутим, доминантни су описи дословног и фигуративног »наметања« и »намештања«, а знатно приметнији је не негациони префикс *in-*, већ дирекциони. Циљ је детаљне анализе да се покаже да алтернативно али не међусобно искључиво извођење придева *indicta* од глагола *indicare* значајно доприноси књижевној интерпретацији епизоде о Тарквинију.

*Кључне речи:* *indicta*, префикс, наметање, метафоре, завера, Ливије, Тарквиније.





# PRIKAZI, IZVEŠTAJI



## Епикур о боговима и смрти, о угодности и мудрости

Jan Erik Heßler, *Epikur – Brief an Menoikeus. Edition, Übersetzung, Einleitung und Kommentar*,  
Basel: Schwabe, 2014, 378 стр.

Научни сарадник на грецистици у Вирцбургу **Јан Ерик Хеслер** (\*1980) објавио је своју вирцбуршку дисертацију из 2012. као четврту књигу у серији текстова, коментара и студија о Епикуру (341-270. пр. Хр.) и епикуровској традицији »Schwabe Epicurea«, у којој су претходно објављене књиге: Beate Beer, *Lukrez und Philodem: Poetische Argumentation und poetologischer Diskurs* (2009), Holger Essler, *Glücklich und unsterblich: Epikureische Theologie bei Cicero und Philodem* (2011), Michael Erler, Wolfgang Rother, Hg., *Philosophie der Lust: Studien zum Hedonismus* (2012).

Хеслерова књига садржи уводну студију (стр. 11–116), критичко издање текста и превод Епикурове »Посланице Менекеју« (стр. 117–145) и веома подробан коментар (стр. 147–334). Уводна студија је рашчлањена на четири детаљно структурисана поглавља. У првом (стр. 12–21) се излажу Епикуров живот и дјеловање, нарочито оснивање школе (у Епикуровом врту: κήπος) и заступање нове идеје образовања усмјереног на животну праксу и лично руковођење. Друго поглавље (стр. 22–26) утврђује списе Епикурове школе (уџбеници, компендијуми, посланице<sup>1</sup>). У разуђеном трећем поглављу о

<sup>1</sup>Упор. српски превод: Епикур, *Основне мисли, Посланица Херодоту, Посланица Менекеју*, превео и увод написао др Милош Н. Ђурић, Београд: Култура 1959 (према издању: *Epicuri epistulae tres et ratae sententiae a Laertio Diogene servatae in usum scholarum edidit Peter Von der Mühl, Accedit Gnomologium Epicureum Vaticanum, Lipsiae: In aedibus B. G. Teubneri* 1922). Десета књига Диогена Лаер-

књижевној карактеризацији »Посланице Менекеју« (стр. 27–103) Хеслер детаљно расправља о њеној аутентичности, датовању и адресату, потом рашчлањује посланицу на поздравно обраћање и експозицију (у сваком добу треба се бавити философијом јер је она основа за срећан живот: καλῶς ζῆν), главни дио, у ком се говори о исправном и погрешном схватању о боговима, о томе да нас се смрт не дотиче (»док ми постојимо смрт није ту, а кад је смрт ту тада ми не постојимо«), о учењу о угодности (ἡδονή) као слободи од бола и о разборитости (φρόνησις) као вреднијој и од философије, као и о епикуровском мудрацу (σοφός), и коначно на епилог са ставом да онај који постигне душевни мир живи као бог међу људима (θεὸς ἐν ἀνθρώποις). Треће поглавље уводне студије даље тематизује »Посланицу Менекеју« као посланицу/писмо и потом као протрептички спис (детаљно се излажу настанак, ширење и карактеристике προτρεπτικοὶ λόγοι, а затим садржинске карактеристике ове посланице), да би се поглавље завршило анализом језика, питањима стилистике и реторике и општом оцјеном и претходном напоменом за коментар. Последње, четврто поглавље уводне студије (стр. 104–116) бави се кратким разматрањем најважнијих тема у »Посланици Менекеју«: богови, смрт, угодност, сличење богу (ὁμοίωσις θεῶ).

Средишњи дио Хеслерове дисертације доноси критичко издање грчког текста и њемачки превод Епикурове »Посланице Менекеју« (стр. 117–145). У кратким уводним напоменама аутор се осврће на текстуално предање, рукописе и трансмисију Епикурових списа, ослањајући се на респектабилне резултате истраживања Тицијана Дорандија<sup>2</sup>, од ког је преузета и stemma codicum. Грчки текст дат је с нумерацијом из Диогена Лаертија, унутар које је придодата и нуме-

тија поред Епикурове биографије доноси његове посланице Херодоту, Питоклу и Менекеју, као и *Основне мисли* (Κύρια δόξαι); упор. српски превод: Диоген Лаертије, *Животи и мишљења истакнутих филозофа*, превео Албин Вилхар, Београд: БИГЗ 1973 (према издању: *Diogenis Laertii Vitae philosophorum* I-II, *recognovit brevique adnotatione critica instruxit Herbert Straining Long*, Oxford: OUP 1964; критичко издање овог деликатног текста приредио је изузетни српски класичар Мирослав Марковић: *Diogenis Laertii Vitae philosophorum* edidit Miroslav Marcovich, I: Libri I-X, II: Excerpta Byzantina et indices, Stuttgart, Leipzig: Teubner 1999; најновије издање: *Diogenes Laertius, Lives of Eminent Philosophers*, edited with Introduction by Tiziano Dorandi, Cambridge: CUP 2013).

рација сваке реченице (ради прецизнијег упућивања на текст). Богати apparatus criticus садржи лекције не само из рукописа него и из рецепције код античких аутора и из старије и новије критичке литературе. Фронтално дати њемачки превод је одличан: јасан, течан и прецизан.

Структура опсежног и пребогатог коментара (стр. 147–334) прати рашчлањење посланице на поздравно обраћање и експозицију (стр. 148–162), главни дио (стр. 163–324: исправно и погрешно схватање о боговима, смрт нас се не тиче, учење о угодности, епикуровски мудрац) и епилог – живјети као бог на земљи (стр. 325–334). Коментар, који је филолошки и исто тако философски, иде реченицу по реченицу, веома је садржајан и ослоњен је не само на читаву епикуровску традицију него и на веома богат фондус античке литературе (издашно се реферише прије свега на Платона и Аристотела, на Демокрита, Сократа и Исократа, на Теофраста, Филодема и Секста Емпиричара, на Кикерона, Лукретија и Сенеку). Текстурално-критичке минуциозности и философско-историјске подробности не ометају анализу мисаоног хода и аргументативне стране мишљења. Упућеност у критичку литературу (она је дата на стр. 337–348) и њено активно коришћење је на завидном нивоу. Књига се завршава регистрима имена античких аутора (стр. 349–351), проблема (стр. 352–353), грчких појмова (стр. 354) и мјеста из античке литературе (стр. 355–378).

Хеслерова књига о Епикуровој »Посланици Менекеју« је изванредан примјер филолошког и философског рада на једном античком тексту, а резултат је проширено и продубљено знање о епикуровској етици, усмјереној на душевно и умно смирење (*ἀταραξία*) и лишеност тјелесног бола (*ἄπνοια*). Но ова књига залази у многе аспекте философије Епикура – утицајног философа који је својим обухватним учењем (теорија сазнања тј. каноника, физика, укључив космологију, психологију и теологију, и етика) желио да одстрани погрешна схватања о боговима, души и свијету будући да су она узрок људске несреће. Рационалним и на евиденцији заснованим аргументима (због тога је данас назван »емпиричким фундамента-

<sup>2</sup>Tiziano Dorandi, *Laertiana: Capitoli sulla tradizione manoscritta e sulla storia del testo delle Vite dei filosofi di Diogene Laerzio*, Berlin, New York: Walter de Gruyter 2009.

листом») Епикур је претендовао да положи основе за живот који обећава срећу и сигурност, због чега су га антички следбеници поштовали као »спасиоца« а данашњи се на његов хедонизам позивају као на једину алтернативу савременог морала.<sup>3</sup>

Богољуб Шијаковић  
Универзитет у Београду  
Православни богословски факултет  
bsijakov@gmail.com

<sup>3</sup>У изнова писаном и потпуно прерађеном издању Ибервегове »Историје филозофије« нову опсежну изванредну студију о Епикуру, његовој школи и Лукретију написао је управо Хеслеров Докторватер вирцбуршки класичар Михаел Ерлер: *Grundriß der Geschichte der Philosophie begründet von Friedrich Ueberweg (völlig neubearbeitete Ausgabe)*: Hellmut Flashar, Hg., *Die Philosophie der Antike*, Band 4/1-2: *Die hellenistische Philosophie*, Basel: Schwabe & Co 1994, стр. 29–490: »Епикур – Die Schule Epikurs – Lukrez« von Michael Erler. (Упор. мој приказ у: *Луца XIII/1-2* (1996) 167-169; прештампано у: Б. Шијаковић, *Огледање у контексту*, Београд: Службени гласник <sup>2</sup>2011, стр. 1007–1010.)

## Двадесет трећи међународни конгрес византијских студија

У Београду је од 22. до 27. августа о. г. одржан двадесет трећи (а београдски други) међународни конгрес византијских студија.<sup>1</sup> Његова обједињујућа тема и наслов била је *Византија – свет промена*. На скупу је учествовало око хиљаду триста научника из целог света, а организовао га је Српски комитет за византологију у сарадњи са Византолошким институтом САНУ, Српском академијом наука и уметности и Универзитетом у Београду и његова два факултета, Правним и Филолошким. Покровитељи конгреса били су Председник Републике и Унеско.

Седнице, њих дванаестак истовремено, одржавале су се углавном у просторијама Филолошког факултета, а пленарне и посебне седнице у свечаној сали Српске академије наука и уметности. Организаторима треба одати посебно признање: потешкоћа је током овако великог скупа морало бити, али се оне, са становишта учесника, ни у једном тренутку нису могле ни наслутити.

Прва пленарна седница била је посвећена византијској хагиографији периода после иконоборства и великим променама које се у њој тада одвијају – житија сада пишу и цареви, а нове, рафинираније и у неку руку нормираније прераде старих житија потпуно истискују стара. Хагиографија тог периода била је тема и више округлих столова и седница слободних саопштења. Тек се понеко саопштење бавило ранијом хагиографијом. Судаћи по броју учесника у тим сегментима, овај жанр је током протеклих неколико година био у жижи интересовања.

Друга пленарна седница била је посвећена археологији рановизантијских градова. У центру пажње су, у складу са темом конференције, биле промене у старим градовима и настанак нових. Нажалост,

<sup>1</sup> За списак учесника, програм и друге појединости в. [www.byz2016.rs](http://www.byz2016.rs).

овде је било речи и о сасвим савременим променама, о пустошењу археолошких локалитета на Блиском истоку. Обема темама, рановизантијском граду и стању и очувању археолошких налазишта, посвећене су биле и једна посебна седница и неколико округлих столова.

Тема треће пленарне седнице била је улога чула у византијској религијској пракси, њихов међусобни однос и како су се вредновала.

Четвртог дана, пленарна седница је била посвећена односима између Новог и Старог Рима и Словена, првенствено Бугара, Срба и Руса и политичким и културним утицајима две престонице. Односи Словена и Византије, првенствено рецепција византијске културе и књижевности у словенском свету били су тема више округлих столова.

Пета пленарна седница била је посвећена византијској историографији. Ово је била најчешћа тема на овом конгресу. Промена је, међутим, овде у перспективи и приступу историјским делима. Од питања које се сад већ поставља, има ли смисла да се настави с оштрим раздвајањем између хронике и историје када за то сама терминологија византијских аутора не даје повода и кад се у сродним дисциплинама до те разлике не држи, па до питања по којим су правилима историографска дела писана и који је у њима став према историјској истини уопште, на историографију се све више гледа као на књижевност пре него рудник историјских чињеница.

Шеста пленарна седница била је посвећена развоју византологије и њеним перспективама.

Уопште узев, чини се да су многе теме биле унутар, или близу, домена филологије. Поред већ поменутог интересовања за књижевност, многа саопштења су се бавила издавањем текстова, чему је била посвећена и једна посебна седница. На њој се расправљало о будућности издавања и утицају дигитализације на издања. Сопствена заседања добили су Св. Максим Исповедник, Св. Григорије Палама, патријарх Фотије и Михаило Псел. Седница њему посвећена изазвала је посебно интересовање, не само зато што се следеће године обележава хиљадугодишњица његовог рођења, него и због величине и разноврсности корпуса његових дела. Више заседања било је посвећено природним наукама, филозофији и медицини у Византији. Судаћи по саопштењима, ово је област где се у послед-



њих неколико година дошло до великих резултата. У њеним оквирима се испитују односи Византије и истока, као и античко наслеђе, надограђивано и обогаћивано током целог средњег века, темељно се преиспитују устаљени ставови, и издају се, наново или први пут, важни документи.

Међутим, неке теме су биле необично слабо заступљене. Само једно излагање било је посвећено књижевности писаној сиријским језиком, а ни једно оној на коптском. Ове две филологије, мада из византијске перспективе тек рубне, имају штошта да допринесу испитивању рановизантијске, посебно, мада не искључиво, црквене књижевности. Мало је радова било посвећено античком наслеђу у Византији. Свега једна седница му је била нарочито посвећена, и још једна добрим делом. Радова о језику византијске књижевности било је више, посебно на седници посвећеној језику оне учене. Говорило се и о значајним питањима византијског школства и образовања, као и о диглосији. Специфично језичким појавама и питањима бавило се тек понеко саопштење. Ово је, изгледа, део шире тежње у византологији да се појаве посматрају мање понаособ а више у свом ширем, поготову друштвеном контексту.

*Ил Акад*  
*Филозофски факултет, Београд*  
*ilakkad@gmail.com*



»Res publica litterarum«  
sive de Academia Vivarii Novi atque eius meta et methodo

Quanto sit gaudio, benevolentissime lector, quod mihi contigit hic, licet breviter, exponere de Academia litteris non solum antiquioribus sed etiam humanioribus destinata quae Vivarium Novum nuncupatur, haud scio an his paginis capi non possit. Utut est, mihi proposui ut quam clarissime perstringam quid sit Academia Vivarii Novi, cuius et ipse benevolentia, hospitio nec non doctrina per unum totum annum fructus sum, quaeve metae sint eius ut mundus hic nostrae aetatis, quem quidem iam pridem propter incuriam erga litteras earumque cultum delabi sentimus, at cuius sumus et ipsi omnes participes, in meliorem statum, per assiduam institutionem humaniorem, quam primum redigatur.

*Ab Academia condita & eius meta*

A condita Academia anno MCMXCI, hoc inceptum propositum est idque etiamnum perficere exsequuntur omnes illic docentes et in doctrinis divulgandis adiuvantes: ut iuvenes qualibet e terra oriundi, ii imprimis qui rem familiarem sortiti sint minus copiosam, adiuventur iique ad cultum doctrinarum humanitatemque informantur, quo utique quae hominis dignitas sit quaeve penes genus humanum maxime valeant, medullitus perdiscant atque in animis inscribant. Nam cum scopus Academiae non solum sit colloquium inter nostros maiores qui scripta sua nobis tradiderunt per saecula iam ab antiquitate, sed etiam cum omnibus qui nostra aetate id agunt ut illam antiquorum doctrinam divulgent atque eius ope suam vitam constituent, maximi momenti habetur vis linguae Graecae Latinaeque, quae linguae in fundamento iacent totius nostri cultus Europaei. Quapropter, ut iuvenum animi sic ad humanitatem informarentur, linguas Latinam et Graecam omnino alia ratione esse tradendas, artemque docendi ab imis fundamentis esse restituendam visum est, siquidem discipulos ad scriptorum opera sive

antiquiora sive recentiora sine animi contentione volvenda penitusque intellegenda adducere oportebat.

### ***De methodis et rationibus docendi***

In Academiae sede Romae, in Urbe aeterna, in aedibus amplissimis, quae viridariis amoenissimis circumdantur et quae omni instrumento ad scholas agendas, bibliotheca, atque variis auditoriis praedita sunt, iuvenes stipendio academico sustentati diutino convictu atque inter sese studiorum convenientia linguam Graecam Latinamque perdiscunt. His enim utentes, nec sine provectorum et magistrorum auxilio, quaestiones quae etiamnum cunctis hominibus tum curae, tum miraculo sunt, una cum optimis philosophis atque scriptoribus – quotquot florere hactenus – tractent, vestigent, discutiant. Hac igitur de causa iuvenes, qui in *Vivario novo* degunt, ardentem et acriter in studia incumbere solent, ut Latini Graecique sermonis, tamquam si sint altera et tertia lingua patria, plenam et absolutam sibi comparent notitiam.

### ***De scholis***

Ut discipuli quam efficacissime et celerrime accedant ad opera scriptorum cum antiquorum, tum etiam recentiorum, necesse est fundamenta linguae bene tenere. Cum enim discipuli et variarum aetatum variaque linguarum notitia praediti perveniant, scholae ad docenda elementa linguae Latinae habentur a mense Octobri usque ad mensem Februarium, quae quidem scholae non sunt tantummodo dicatae illis qui ineunte anno sermonem Latinum ignorant, sed etiam illis qui usum linguae augere cupiunt, et etiam ipsi novas rationes et methodos docendi experiri volunt. His in scholis magistri praesertim illos libros usurpant quibus titulus *Lingua Latina per se illustrata*, qui quidem libri ob eam causam tantummodo Latine conscripti sunt ut discipuli, sine lexicis et interpretationibus in sermonem vernaculum ad medullam Latinitatis penetrent. Nam discipuli legendo et loquendo et ludendo toti in linguam Latinam immerguntur ut intra eos menses, ubi haec schola finem habet, sine auxilio opera Senecae, Caesaris ac Ciceronis legere possint.

Ad hunc finem, ut discipuli quam facillime et celerrime scripta legere, intelligere atque argumenta scriptorum perscrutari queant, accedit non solum cotidianus linguae usus, verum etiam ars scribendi; ea enim facultatem Latine cogitandi et quam plurima efferendi servat augetque,

et ad litteras penitus intellegendas arma praebet tutissima. Una cum scholis de probatissimis generibus scribendi, habentur et scholae ubi discipuli opera ipsorum scriptorum velut Sallustii, Caesaris, Livii, Taciti, Plinii, Ciceronis aliorumque pervolvunt ut copiam verborum augeant, verba singula et juncta addiscant, nec non genera scribendi tractent, comparent, ac diligenter investigent. Neque tamen modo apud scriptores antiquos commorari solemus. Nam cum sit nobis scopus etiam pervestigare quidnam posterius qui sua opera Latine exaraverant nobis reliquerint, nos quoque maximam operam damus quo fusius etiam eorum qui litteris artibusque restituendis studuerunt cogitata et opera scripta magno cum gaudio pervolvere possimus; Petrarcae imprimis, qui humanitatis renovatae quasi parens est iure meritoque habendus, opera excutimus; inde vero iter per scriptores qui ex illo iugi fonte manarunt faciendum suscipimus: Leonardum scilicet Aretinum, Poggium Bracciolini, Leonem Baptistam Alberti, Laurentium Vallensem, Aeneam Silvium, Christophorum Landinum, iovianum Pontanum, Marsilium Ficinum, Angelum Politianum, Picum Mirandulanum; tum Erasmi, Latinitatis humanitatisque principis libros rimari, Thomaeque Mori opus evolvere conamur; dein Ludovici Vivis volumina percurrimus; denique Comenii, Vici Holbergii Ruhnkeniique scripta pro virili perscrutamur.

Neque tantum litteris Latine conscriptis discipuli Academiae incumbere solent. Nam cum inter omnes qui sese doctos haberi velint satis constet linguam et cultum Graecorum esse necessario coniungendos cum lingua et cultu Romanorum, magistri Academiae summa ope nituntur ut discipuli notitiam sibi aequam etiam linguae Graecae asciscant; quare discipuli linguae Graecorum expertes prima elementa cognoscunt ipsam per Graecam loquelam, eodem modo atque Latine, quam et praesenti sermone et scripta legendo exercent, ut, satis firma litterarum Graecarum notitia sibi comparata, unum post annum valeant ad legendos et intellegendos auctores qui prosa oratione sua opera, dialecto praesertim Attica, conscripsere.

Eorum qui iam Graecae linguae elementa noverunt, notitia confirmabitur et usu augebitur; exercitationibus enim variis et legendo et loquendo et scribendo maiorem linguae Graecorum peritiam sibi comparabunt discipuli, qui, adhibentes multa exempla e scriptoribus ipsis Graecis deprompta, quales fuere Plato, Thucydides, Isocrates, Demosthenes,

Lucianus Samosatensis, et ex his qui posterioribus aetatibus Graece scripserunt, sicut ex Marco Aurelio, iohanne Chrysostomo et auctoribus aetatis quam Byzantinam vocant, necnon ex poetis nonnullis, tamquam ex Theognide, Solone, Aristophane et auctoribus carminum quae Anacreontea dicuntur, mentes ad intellegendos auctores et ad sua cogitata melius exprimenda parabunt.

***Concentus, seminaria, et alia quae ad doctrinam corroborandam pertinent***

Discipuli Academiae, quamquam maxima ex parte in scholis litteris insudant, etiam extra scholas augendam vim curant earum rerum de quibus in ipsis scholis discunt, imprimis varia de variis argumentis seminaria, et a discipulis provectoribus habita, et a viris doctis quos hospitio excipere in nostris aedibus solemus, audiunt; ad hoc accedunt et concentus, canendi exercitationes, nec non dramata in scaenam producenda quae, cum sint animi oblectamenta, tamen maximam vim et usum habent in corroboranda doctrina et linguarum peritia adipiscenda. Multas denique in illis concentibus incisiones factas licet lectori audire et spectare in illa sede retiali quae vulgo *Youtube* dicitur, sub nomine Tyrtarionis, ubi carmina scriptorum Graecorum et Romanorum iis modis musicis instructa inveniet, qui ex artis musicae metricaeque rationibus quibus artium restitutores usi sunt oriuntur.

***De domo editoria, et rationibus docendi divulgandis***

Academia Vivarii Novi omnia illa instrumenta, scilicet libros ad linguas et artes discendas et exercendas, ope suae domus editoriae in lucem edere solet. Nam cum multa ex illis instrumentis non tantum in lyceis Italicis, sed etiam apud varias alias gentes in cotidiano usu sint, hic imprimis dico libros ad linguam Latinam discendam, Academia hos libros praesertim edendos curat ut quidquid quaestus ex iis libris provenit, in aerarium Academiae referatur quo discipuli qui illic versantur, de victu suo securi sustineantur et studiis litterariis vacare possint. Insuper, magistri Academiae maximam operam dant ut hae methodi docendi quae apud nos vigent apud alios hujus rei ignaros quam plurime divulgentur; nam hae methodi, ut iam pluries comprobatum est, maximas et locupletissimas fruges in hisce linguis discendis afferunt.

***De itineribus***

Nec tamen in conclavi dumtaxat scholastico litterae et humanitas in Academia nostra coli consueverunt, verum etiam – crebris excursionibus ad pulcherrima loca sive in Latio sive in Campania sita, quae alicuius sint momenti propter ea, quae in iisdem admirari liceat, superiorum aetatum monumenta – non solis verbis, sed re ipsa antiquorum ferme animos eorumque vitam videmus, attingimus, experimur. Discipuli enim adduci solent tum ad Urbis mirabilia eiusdemque magnifica ac locupletissima cimelarchia, Ostiam, Tibur, tum etiam Paestum, Baias, Cumas, Pompeios, Stabias, Herculaneum, ad musea denique Neapolitana, quo vividiorem Graecorum Romanorumque humanitatis et civilis cultus imaginem mente sibi fingere queant. Interdum ut vel suos concentus musicos edant vel rationes docendi promoveant, discipuli et magistri Academiae invitantur ut et alias terras invisant; tantummodo postremo anno vel discipuli vel magistri vel omnes una inviserunt Austriam, Bataviam, Britanniam, Bulgariam, Hispaniam, et etiam Sinas.

***De vita communi et eius emolumento***

Discipuli et magistri una vitam degunt communem, et libere operam dant ut omnia conspirent convenientque ad quandam animorum necessitudinem efficiendam atque colendam. Qua quidem necessitudine vitae et mores omnium, qui in Academia sunt, ita informantur, ut sodalitas quaedam constituatur quae in humanitatem suas agat radices. Est igitur Academia locus, ubi iuvenes experiri possunt aliud vivendi genus, quo vulgatae opiniones et iudicia non tanta auctoritate praedita esse putantur, ut inita subductaque ratione in controversiam vocari nequeant. Academia enim nostra, post multos conventus de Latinitate provehenda et divulganda habitos, etiam post sedes mutatas, et cum discipulos e longinquis terris totius nostri orbis ad cultum doctrinarum et humanitatem informaverit, in dies crescit et vim suam auget.

Vukašin Miljković  
nunc Universitatis Studiorum Belgradensis  
olim Academiae quoque Vivarii Novi discipulus  
wulle92@gmail.com





## Sadržaj sveske 45 (2016)

АЛЕКСАНДАР МИЛЕНКОВИЋ Употребе и значења термина <i>χλωρός</i> у хомерским еповима (The use and meaning of <i>χλωρός</i> in the Homeric poems)	5
МИРОСЛАВА МАЈХЕР Запажања уз орфичку <i>Химну Хекати</i> (Some Remarks on the Orphic Hymn to Hecate)	21
ORSAT LIGORIO Old Phrygian <i>totin</i> (Старофригијски <i>totin</i> )	33
БОРИС ПЕНДЕЉ — ДРАГАНА ДИМИТРИЈЕВИЋ <i>Херојство</i> нових генерација: <i>ἀριστεία</i> у Цицероновим писмима Атику (Heroism of New Generations: <i>Ἀριστεία</i> in Cicero's Letters to Atticus)	41
ТАТЈАНА ZDRAVKOVIĆ-STOJANOVIĆ Jusivni i prohibitivni konjunktivi u Ciceronovim pismima Atiku i bratu Kvintu (The jussive and prohibitive subjunctives in Cicero's letters to Atticus and to brother Quintus)	57
MARKO VITAS The poet's new clothes: A study of Aratus' original style as reflected in the three Roman translations of his <i>Φαινόμενα</i> (Песниково ново одело: Студија о односу према стилу оригинала у три римска превода Аратових <i>Појава</i> )	69

GORAN VIDOVIĆ

Framing Turnus. Thematized morphological ambiguity of *indicta causa* in Livy 1.51.9 (Намештаљка за Турна. Тематизована морфолошка двосмисленост израза *indicta causa* код Ливија, 1.51.9) 117

Prikazi, izveštaji

Епикур о боговима и смрти, о угодности и мудрости: Jan Erik Neßler, *Erikur – Brief an Menoikeus* (Богољуб Шијаковић) 133

Двадесет трећи међународни конгрес византијских студија (Ил Акад) 137

»Res publica litterarum« sive de Academia Vivarii Novi atque eius meta et methodo (Vukašin Miljković) 141